

**ARMENIAN-QYPCHAQ
PSALTER**
**WRITTEN BY DEACON
LUSSIG FROM LVIV**
1575/1580

**ALMATY
"Desht-i Qypchaq"
2001**

ՂԱԶԱՄԻՏՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«ԴԱՏ-Ի ԽՓՉԱԿ»
ԵՎՐԱՄԻԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԵՆՏՐՈՆ

ПОСОЛЬСТВО АРМЕНИИ
В КАЗАХСТАНЕ

ЦЕНТР
ЕВРАЗИЙСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
"ДЕШТ-И-КЫПЧАК"

ՀԱՅ-
ԽՓՉԱԽԵՐԵՆ
ՍԱՂՄՈՍԱԳԻՐ.Ք

ԳՐԻՉ ԼՎՈՎԱԲՆԱԿ
ԼՈՒՍԻԳ ՍԱՐՎԱՎԱԳ

1575/1580

АРМЯНСКО-
КЫПЧАКСКАЯ
ПСАЛТЫРЬ

НАПИСАЛ ДИАКОН
ЛУСИГ ИЗ ЛЬВОВА

Աշխարհաիրությամբ՝
Ալեքսանդր Գարկավեց
Էղուարդ Խուրշուդյան

ԱԼՄԱՏԻ
«Դաշտ-ի Խփչախ»
2001

АЛМАТЫ

"Дешт-и-Кыпчак"

**EMBASSY OF ARMENIA IN KAZAKHSTAN
CENTER FOR EURASIAN STUDIES
"DESHT-I QYPCHAQ"**

ARMENIAN-QYPCHAQ PSALTER

**WRITTEN BY DEACON
LUSSIG FROM LVIV**

1575/1580

**Edited by
Alexander Garkavets
Eduard Khurshudian**

**ALMATY
"Desht-i Qypchaq"
2001**

ББК 86.3
А 83

А 83 Армянско-кыпчакская Псалтырь: Написал диакон Лусиг из Львова, 1575/1580 / Подготовили А. Н. Гаркавец,
Э. Ш. Хуршудян. — Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2001.— 656
с.
ISBN 9965—00—022—0

Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv,
1575/1580 / Edited by Alexander Garkavets and Eduard
Khurshudian.— Almaty: Desht-i Qypchaq, 2001.

Հայ-խիչախերեն Սաղմոսագիրք, գրիչ՝ Լվովաբնակ Լուսիկ
սարկավագ: 1575/1580 / Աշխարհասիրությամբ՝ Վլեքսանդր
Գարեկավեց, Էդուարդ Խորշուդյան.՝ Վլմաթի: Դաշտ-ի Խիչախ,
2001.

А 0403000000
00(05)-01 Без объявления
ISBN9965—00—022—0

© Центр Евразийских исследований
“Дешт-и-Кыпчак”, 2001
© А. Гаркавец, Э. Хуршудян, 2001

Bowing our heads before all Armenian scribes, which have erected a beautiful and unshakable spiritual temple of the Armenian culture.

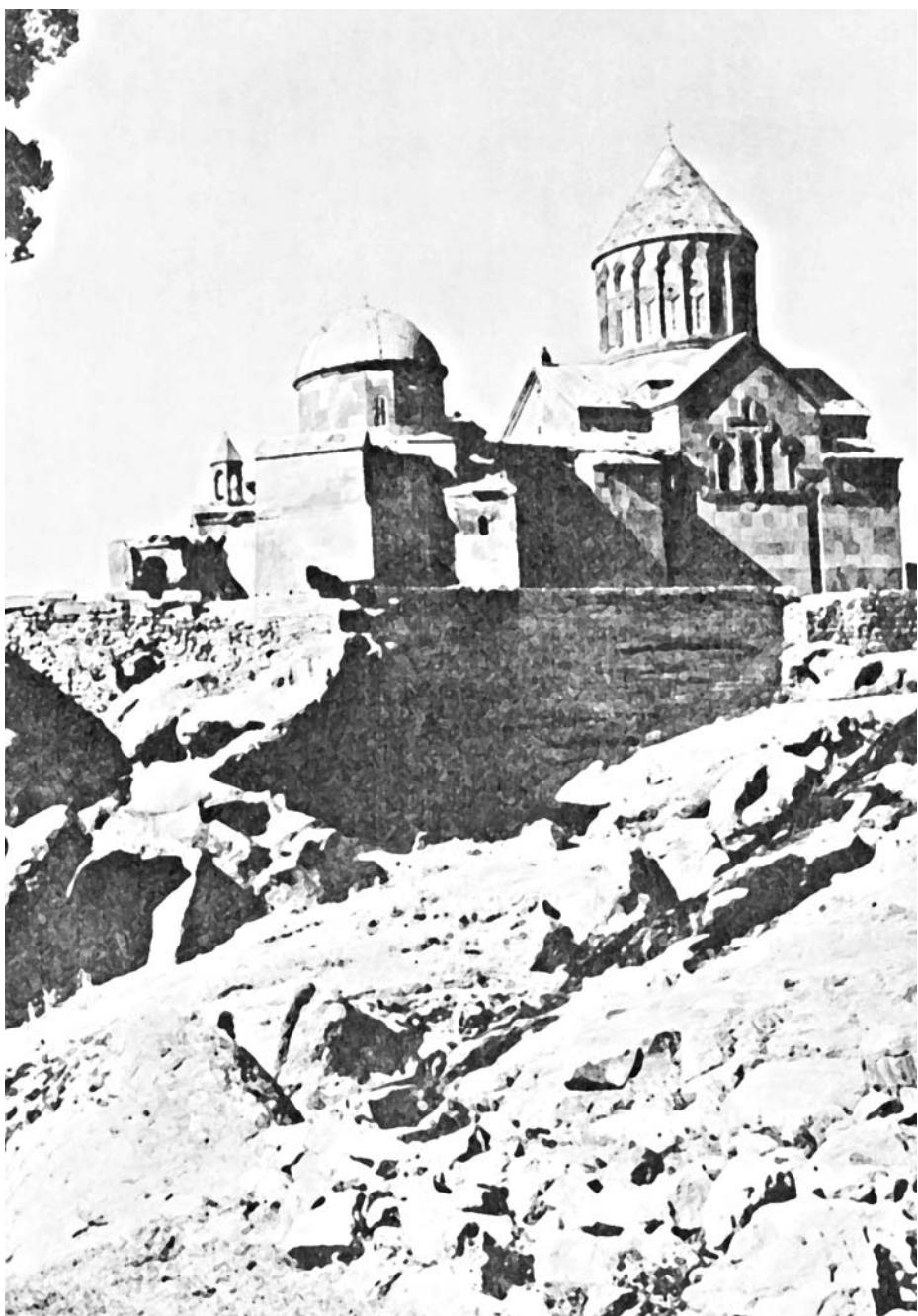
Низко склоняя голову перед всеми армянскими книжниками, воздвигнувшими прекрасный и неколебимый духовный храм армянской культуры.

**Խոնարհվելով Հայ մշակույթի սքանչելի և
անհողդող Հոգեւոր տաճարը կառուցած,
ոլոր Հայ դպիրների առջև:**

*With sponsorship of the Leeds Gas & Oil Company Ltd. (Great Britain)
Vice-President David Galstian.*

При спонсорской поддержке вице-президента компании “Leeds Gas & Oil Company Ltd” Давида Галстяна.

**Մեկնասառվյամ՝ Վիդս Գաս և Օյլ Կոմպանիի
(Մեծ Բրիտանիա) Փոխնախագահ
Դավիթ Գալստյանի:**

*Architectural ensemble in Arich,
which includes Khp'chakhavank – Qypchaq monastery.
Arthik region, Shirak province, Armenia.*

*To the 1700th Anniversary of
Proclamation of Christianity
as Armenia's State Religion
27-28. IV. 301*

INTRODUCTION

The main value of a written monument of XVI century, to which this publication is devoted is in that the Psalter of a Lviv deacon Lussig presents that important part of the Holy Writ both in classical Armenian and Qypchaq languages and, at that, Armenian letters are used in the Qypchaq version. It should be mentioned that Qypchaq versions based on Armenian letters were spread on the territory of Ukraine for a century and a half (mainly in Lviv, Kamenets-Podolsky and others, about 70 colonies in total), Poland, Romania, Moldova, Crimea and Turkey in XVI-XVII centuries. Nevertheless, Qypchaq versions based on Armenian letters were most widely spread in that part of modern Ukraine, which then was a part of Rzecz Pospolita. Peculiarities of Armenian migration to the region explain that.

According to numerous sources the first wave of Armenian migration (300-400 families) from Crimea, Don and Bessarabya to Ukraine took place in XIV century and it mostly included Qypchaq speaking Armenians. Living among Qypchaqs and being under their rule, the Armenians were assimilated often forgetting their native language. The residents of above mentioned basic Armenian colonies in Ukraine called themselves Armenians, but most of them didn't know their native language, and they spoke, wrote and prayed mostly in Qypchaq language.

Other migration waves were characterized by the process of re-Armenization due to increase of the number of Armenian immigrants who didn't feel the Qypchaq language as their native language. Due to some reasons the process of re-Armenization was substituted by another tendency – Armenians colonies were swept over by Slavonization, Polonization, in particular.

The practice of writing the Holy Writ texts, legal and other texts in Qypchaq language using Armenian script was typical for the first wave of Armenian migration in Ukraine. In the second half of XVII

century, especially after acceptance of union with Roman Catholic Church by Lviv and Kamenets Armenians, this practice lost its actuality and Polish language started to prevail in Armenian colonies.

It should be remembered that in XI-XIV centuries Armenians closely contacted Qypchaqs even in their own motherland. Of special interest is the fact that Qypchaqs who lived on the territory of Armenia adopted Armenian-Gregorian Christianity. According to epigraphic monuments studied by G. Alishan, R. Acharian and E. Khurshudian [Хуршудян, Муканова 1999], modern Armenian village Arich (Harich) in Arthik region of Shirak province (110 km. away from Yerevan) was formerly called Qypchaq (Arm. *Khp'chakh*) and since 12 century there existed a monastery called *Khp'chakhavank'* ("Qypchaq monastery"). In one of the inscriptions of this monastery dated year 1304 we read in Armenian: "in the period of rule of ilkhan khan Ghazan and Elkhutly, Chagan's son and my son Abash and my khatyn Khodlu communicated Saint Astvatsatsin (Our Lady) and gave our creamery to the church for treasures of share we received. Our God and the Prophet would curse the person that would litigate. May the performers be blessed, in summer of 753 (=year 1304)".

The biggest Qypchaqophone colonies were in Lviv (not less than 70 families) and Kamenets-Podolsky (about 300 families). There were Armenian churches in Kyiv, Lutsk, Volodymyr and beyond Ukraine – in Suchav and Syrete, the cities in Romania. The residents of those colonies belonged to Armenian-Gregorian church. The pulpit of Armenian Bishop exited in Lviv since 1363 and Saint Nigol church was founded in Kamanets-Podolsky 1383. An Armenian merchant who had Qypchaq surname Sinan Khutlubey financed the construction of the church. Even today one can see a foundation plate in the wall of Saint Nigol church, which was rebuilt in 1577.

But starting from XVII century the Armenian colonies in Ukraine were gradually departing from traditional beliefs as the result of cultural expansion and autochthon influence. In April 26 / May 6, 1627 Armenians of Lviv city signed an agreement with bishop Nigol Torossovitch in accordance with which they recognized him as their hierarchy and declared a union with Roman Catholic Church. Armenians of Kamenets-Podolsky accepted the union later – for the first time the service was performed in accordance with Roman Catholic Church traditions in Saint Nigol church in October 1, 1666.

It should be mentioned that Lviv and Kamenets colonies were self managed units as Lithuanian princes and Polish kings granted them some privileges in year 1344. By his Decree of year 1519 king Sigizmund approved the "Code of law" developed in XII-XIII cen-

turies by Mkhitar Gosh. This “Code of law” was translated into Qypchaq language in 1524 and it was used in its Qypchaq version in Lviv and Kamenets.

Armenians of Kamenets owned the third part of the city, which included town hall, market, churches, shops, a shelter for the poor peoples, baths, and other municipal objects. Armenians of Kamenets leased water mills, villages, estates, apiaries, and custom offices, owned craft shops, civil and spiritual self-managed institutions, brotherhoods, including brotherhood for young people, schools, etc.

Armenian merchants contributed to the independence of Armenian colonies, in the first place. For example, the list of those Kamenets Armenians who paid custom fees for export and import of goods as of September 30 / October 19, 1616 includes 43 peoples. The biggest amount for the supply of goods delivered by Armenian merchants from Turkey achieved 12-15 thousand thalers. In year 1685 in Lviv 10 richest shops out of 14 and 13 middle size shops out of 17 belonged to Armenians.

Armenian colonies left numerous written monuments. 112 written monuments in Armenian-Qypchaq language created in 1521-1669 and preserved up to our days make 25-30 thousand pages in total. Written heritage of those colonies in other languages (Armenian, Latin, Polish, Ukrainian, etc.) covers the period from year 1519 up to year 1786. Armenian-Qypchaq monuments are preserved in Kiev (28 act books of Kamenetsk-Podolsky Armenian court and a composition “Secrets of the philosophy stone” by Andrey Torossovich), in Lviv (1 Armenian-Qypchaq dictionary and 26 separate documents), in Yerevan (3 Qypchaq manuscripts of Christian and philological contents and 6 Armenian manuscripts, which include notes in Qypchaq language), in Saint Petersburg (Armenian-Qypchaq dictionary, hagiography and the Book of hours with Qypchaq notes), in Vienna (3 Armenian-Qypchaq dictionaries, and 13 manuscripts of legal and Christian contents: Code of law, books of acts, Psalters, Prayer books, 3 books of sermons of vardapet Anton), in Venice (10 manuscripts – Psalters, Prayer books, act books, chronicles), in Krakow, Warsaw, Wroclaw (11 manuscripts, including the Psalter, Prayer book, calendar, Code of law dated 1528-1604), in Paris (4 manuscripts – the Psalter, calendar, Code of law and collection, which includes chronicles and Story of Akir the Wise), in Gherla (former Armenopolis, Szamosujvar – Romania – the Psalter), and in Leiden (a printed Prayer book from Lviv).

The Leiden Prayer book, published in Qypchaq language in 1618 is, probably, the first printed book in the world, printed in one of the Turkic languages.

Written monuments preserved in Ukraine, Armenia, Russia (67 manuscripts) are described in a catalogue published by A. N. Gar-kavets in Ukrainian language in Kiev 1993 [Гаркавець 1993]. A lot of descriptions are supplemented by texts and scientific comments. As for other written sources preserved in other countries they are not systematized. All those monuments as well as two versions of Armenian-Qypchaq Psalter presented in this publication and dated XVI century are interesting from different aspects.

First of all here is some information about languages in which that exclusive monuments were written.

By its origin and structure Armenian-Qypchaq language is related to such modern Turkic languages as Crimean Tatar, Urum, Karaim, Crymchak, Karachaev-Balkar, Kumyk, Tatar, Kazakh, Nogay, Kyrgyz, Uzbek, and others. Practically, that was the language spoken by Qypchaqs, Cumans and Polovets of South-East Europe and Hungary in 11-14 centuries and which is fixed in the "Codex Cumanicus" monument. It is also related to mixed Qypchaq-Oghuz language of written monuments from Gold Horde and Mameluke Egypt of 14-17 centuries. No wonder then, that sometimes Armenian-Qypchaq language includes Armenian borrowings related to Armenian religious sphere. Here are some such words: *amen eyici* "amen", *anabad* "desert", *artar* "religious, just", *dadžar* "temple", *hnazant* "obedient", *jišadag* "memory, recollection", *kerezman* "grave", *kērovپē* "cherub", *χac* "cross", *χonarh* "submissive", *orēnk* "law", *saymos* "psalm", *sk'ančeli* "miraculous", *surp* "saint", *žarank* "heir", *žoyovurt* "people", *Asduadz* "God", *Asduadzadzin* "Our Lady", *Apisoyom* "Abessalom", *Jagop* "Jacob", *K'ananaçi* "Hannaans", *K'risdos* "Christ", *Mousēs* "Moses", *Tawit'* "David", etc.

The Armenian original of Psalter was written in Classical Armenian – Grabar ("written language"). Grabar was used up to XIX century. The text of the monument uses the so called "round letters" – *bolorgir*, small letters of which (opposite to round capital letters) contrary to their name are formed by combination of only straight segments. Letters are usually written with right bend, though we sometimes come across writings with vertical axis. Very often Armenian texts had no gaps between groups of words and later between separate words. All proper names and also such words as Lord, God is written in small letters. There is a tendency to write possessive pronouns in one (*jułāñjuł* = *jułāñ hū* "my personality"), etc.

In parentheses are given passages, meeting in the text at Zohrabean, distinct from text of the manuscripts deacon Lussig; in square

brackets are given of restoration of words and phrases according to the Bible of Zohranean and other manuscripts.

In our opinion, the punctuation of the text is full of inaccuracies and that is why when reproducing the Armenian original we used the punctuation accepted in a canonical text of the Bible by Johanna Zohrabejan (Ասքուածաշնունչ մատեան Հին Եւ Նոր Կրակարանաց... Յաշխապասիրութենէ Յոհաննու Զօհրապեան վարդապետի... Ի Վենեփիկ, 1805; apud: Ասքուածաշնունչ Մատեան Հին Եւ Նոր Կրակարանաց Ըստ ճշգրիկ թարգմանութեան նախնեաց Մերոց Համեմադութեամբ Եբրայական Եւ Յունական բնագրաց, Վիեննա Ամերիկեան Ընկերութիւն, զրոց Սրբոց 1929; Ասքուածաշնունչ Մատեան Հին Եւ Նոր Կրակարանաց, Հայաստանի Ասքուածաշնչային Ընկերություն, 1997).

The Armenian text fixed the prosody of Greek origin, which specified additional properties of articulation. There are more than ten such symbols.

The text of the Psalter includes significant amount of abbreviations, such as: *ყր* “the Lord”, *այ* “God”, *յա* “Jesus”, *քր* “Christ”, *սր* “saint”, *իլ* “Israel”, *ելա* “Jerusalem”, *յլ* “land”, etc. The endings of nouns and substantives -*iun*, -*ean*, -*eamp* are also abbreviated. According to researches, the abbreviations were used rather with the aim to increase the speed of writing then with the aim of saving paper. The abbreviation was considered as a natural component of orthography.

The Armenians following the principles accepted in Semitic and Greek alphabets marked Armenian characters with numerals. 36 symbols of Armenian alphabet compose 4 rows, each having 9 letters. The first row stood for unity, the second row stood for decimals, the third stood for hundreds, the forth stood for thousands. The use of letters by figures in the text is marked by titles.

There are a lot of orthographic and punctuation mistakes due to misspelling done by a scribe (*lapsus calami*). For example, a scribe mixes relative prepositions *որ* “which” (nominative case, singular) with *ոյր* “which” (plural), possessive case *որ* “yours” (nominative case, singular) with *ռով* (instrumental case) and *ռում* (dative case); *ամրաշընութիւն* = *ամպաշընութիւն* (*մր* = *մպ* scribe’s mistake) *անրիծ* = *ամրիծ* (*ան* = *ամ*): *վայելչութիւն* = *վայելջութիւն* (*լչ* = *լջ*). In many cases plurality feature -*ρ* are missed: *որոզայթ* = *որոզայթρ*, *զազան* = *զազանρ*, *հզոր* = *հզորρ*. All those we marked in the text. But their use can be of dialect nature, this remains to be investigated.

As for the structural composition of the Psalter text, two columns represent it where each Armenian verse is followed by its Armenian-Qypchaq translation. Additional symbols, numbers and

text corrections are shown in margins (some corrections are done right in the text). Some texts have illuminations, artistic initials, marginalia, text and column frames, etc.

Comparison of Lussig's Psalter and Johannu Zohrabean's Bible disclosed that contents of our Psalms do not differ but other parts of the Psalter significantly deviate from the original text, to which testify our numerous additions and comments in the text.

Five Qypchaq Psalters were discovered up to the present moment: In Czartorysky museum in Krakow, Poland (3546/III), in Austrian National Library, Vienna, Austria (Arm. 13) and three editions in Mekhitaristen Congregation Library in Venice, Italy (NN 11, 359 and 1817).

The author of four colophons of manuscript 3546/III, demonstrating God fearing modesty, without mentioning his name, he describes himself nominally Qyp. *yazuči* and Arm. *qphξ* "scribe", though the client is clearly described: Master Stepan, Lazar's son – eresp'okhan, i. e. the Head or co-chairperson of the Armenian community. In total, the additions are distinctive pieces of belles letter style, in accordance with traditions of that time. The scribe, starting his work, was to be full of humbleness and be aware of his nonentity. Here are those colophons or additions.

Qypchaq colophons from manuscript 3546/III

Yazdırınan sarnagan bilä birlängäylär yazuči bilä da ajılgaylar Tejri alnına meji učmaxına, amen. T'vagannij 1024 (26v) "May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be prayed for before God in eternal paradise, Amen. Year 1575".

Yazdırınan da sarnagan birlängäylär yazuči bilä da ajl[algaylar Jisus K'risdoska eyäläri alarniј, amen, meji učmaxına, amen eyici (59r) "May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned by the Lord, Jesus Christ. Amen, in eternal paradise. Amen, show your mercy [for us]. Year 1575".

Ermeni t'vagannij 1024-inä, latin t'vagannij 1575-inä, frank ayına yulistä tögälländi bu saymosaran, Il'ax ulusuna, Ilöv šähärinä. Xoltxasiна pan Lazar oyluna pan Stepanos erespoxanga. Saylıx bilä mejärgäy. Amen (122r) "This Psalter is completed in Poland, in Lviv city, in year 1024 according to Armenian system of chronology, in year 1575 according to Latin system of chronology, in July month according to Europe. Amen. Year 1575. For master Stephan, Lazar's son, eresp'okhan, by his request. Health forever. Amen".

*Yazdırınan sarnagan bilä birlängäylär yazuči bla da aŋilgaylar
Teŋri alnina meŋi učmaχına, amen. Tvagan 1029 (224r)* “May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned by God in eternal paradise. Amen. Year 1580”.

In manuscript Arm.13 a definite person is represented in identical colophons as “clerk, scribe”, a person of holy orders – “deacon Lussig”. But even here the compiler doesn’t declare himself as an interpreter but calls himself *yazuči-grič* “scribe”.

Armenian colophons from manuscript Arm. 13

*Գրեցաւ ձիոսամք. անհմասպ գրչիս լուսիկ սակաւարզիս: Երես
անկեսալ աղաչեմ յիշել ի տը, – ած զանգ յիշէ (14v)* “The hand of a thoughtless scribe Lussig, deacon, writes this. With humble face I beg to remember our Lord, and the Lord would remember you”.

*Զանարժան գրիչս սորս զլուսիկ սարկասազն. յիշեցիք ի տը –
ած զրեկ յիշէ (62r)* “Unworthy scribe of this deacon Lussig. Remember God and the Lord would remember thou (you)”.

Զանարժան գրիչս զլուսիկն աղաչեմ յիշել ի տը (87r) “Unworthy scribe deacon Lussig begs to remember God”.

*Զնեղապարտ – զանարժան գրիչս զլուսիկ սարկասազն. աղա-
չեմ յիշել ի տը ած զՁեզ Զյիշէ (113r)* “Sinful and unworthy scribe Lussig, deacon, begs to remember God, and He would remember you”.

*Տի յս դու ողորմեաս, զգրիչս զրօցան դու յիշեաս, – թողովիքի մե-
ռաց շնորհեաս, դասուցի դասս պատկեաս. զլուսիկ անուն տիսմար
յիշեաս ձեռու փոյի զիրս մնա, – մարունս ի հոդ դառնա: – անուն իս
յւրն մնա (224r)* “Blessed Jesus remember the writer of this show him Your favor and give him absolution, adorning him by your lesson and remember the ignoramus by name Lussig. (And may) my hand rot and my finger turn into dust, but may this writing remain and my name be preserved in eternity”.

Թվոն: իթ: սամրկեցավ (94r) "Completed in year 1029".

Qypchaq colophons from manuscript Arm. 13

*Yazdırınan sarnagan bilä birlängäylär yazuči bla da aŋilgaylar
Teŋri alnina meŋi učmaχına, amen. Tvagan 1029 (21v)* “May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned by God in eternal paradise. Amen. Year 1580”.

*Yazıxlı Lusig sargawakni aŋgaysen, nečä sarnasaj, bir
"Atamız, ki köktäsen" bilä (58v)* “Reading every time remember sinful deacon Lussig by one “Our Father””

*Men, Lusig sargawak, yazdim, sarnagan yazuči bilä aŋilgay
K'risdosnuŋ alnina (119v)* “Wrote me deacon Lussig, may the reader together with scribe be remembered before Christ”.

Yazdırın sarnagan bilä yazuči bilä birlängäy, K'risdosnuj yaryu kününä ajiłgaylar bir yerdä (186v) “May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned before Christ on Judgment Day”.

In Venetian manuscript N 359, 1581 obviously being assured that the new edition of the translation was good in general, deacon Lussig decides to claim his authorship though not directly but modestly lamenting that it was very difficult for him to translate and that translation was all he could do. Verbatim:

Yalbarıp xolarmen sizdän, xardaşlar, ki nečä bu bitikni sarnasayız, aŋgaysız men yazıxlı Lusig sargawaknı bir hajr mer bilä, da Krisdos sizni dä aŋgay kendiniŋ ekinči kelganinä, da bošatkay yazıxlariŋizga, da arzani etkäy köktagi ʐanlıxka meŋi mejilik amen (38v-39) “I beg you and ask you brothers while reading this book remember me ever time a sinful deacon Lussig by one “Our Father” and Christ would also remember you in the time of His second advent, and may He forgive your sins and may He favor you with Divine kingdom for ever and ever. Amen”.

Köp xüyin bilä čiχardıx xipčax tilinä ermeni saymosnu, yamanlamayız, zerä xudrätimiz bunča edi, artıxın Krisdos tüğällägäy (124r) “With much difficulty have we translated the Armenian Psalter into Qypchaq language: do not abuse because this was all that our strengths allowed us and may the remaining part be completed by the Christ”.

Comparing colophons, Z. Dubinska supposed that there were two individual Qypchaq translations: “anonymous” – manuscript 3546/III, dated year 1575 and deacon Lussig’s – Vienna, Arm. 13, dated year 1580 [Dubińska 1961: 212]. But we are inclined to conclude that the interpreter and editor of further versions was one person – Lussig, who by 1580 achieved big success in paleography, study of the Bible, Old Armenian, Hebrew, Greek, Latin and Polish language and mastered translation habits and by that time took holy orders of deacon.

Many psalms, prayers, songs, hymns included into Psalter are also part of Armenian-Qypchaq prayer books. Very often the scribes didn’t limit their efforts just with copying but tried to improve and correct the translation. This sometimes resulted in entirely new translations. In future we plan to publish readings from other versions of the Psalter, and in a separate book – the Prayer books texts in all of versions we have.

In the present edition we publish two earliest versions of Armenian-Qypchaq Psalter by manuscripts 3546/III and Arm.13.

Both of them are bilingual while other records do not contain the original Armenian text.

Armenian parts of both versions do not differ textually, if to ignore some peculiarities in orthography, fewer abbreviations and presence of prosodic notes in the second version. Both contain songs, prayers, and hymns from different books of Old Testament in proper places. But manuscript of 1580 compared to the previous one includes Psalter 151, prayer of Azaria and Three Young Men, and also some texts from New Testament that were not included into the first version. In general the Armenian text is identical to canonic summary text of Johannu Zohrabean.

The third material we publish here, is a glossary to the Psalter by manuscript N 2267 from Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran, Yerevan, Armenia), written (started to be written) April 12, 1581 by the same deacon Lussig, to which testify Armenian and Qypchaq notes on page 43r. Notably, that Venetian manuscript 359 is dated by year 1581. Probably the purpose of the glossary correlation between versions and other problems related to authorship can be clarified after it is compared to manuscript 359 and with Qypchaq records of later dates to which we hadn't had access yet.

Used sources

I. Krakow, Czartorysky Museum, 3546/III. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by Anonym. Lviv, 1575.– 258+2 unnumbered sheets (64^a and 91^a). Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

II. Vienna, Austrian National Library, Arm. 13. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by deacon Lussig. Lviv, 1580.– 2 unnumbered sheets+210 sheets (without end)+1 blank sheet. Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

III. Yerevan, Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran), N 2267. Deacon Lussig Collection.– Lviv, 1581-1598.– 16x20,5cm. 189 sh. Language: Armenian and Qypchaq, Polish and Ukrainian glosses. Script: Armenian bolorgir, notrgir.

The collection includes: paradigms of Armenian words mostly verbs with by morphemic translation into Qypchaq language (sh. 30r-42v); Armenian Kypchak glossary to the Psalter (sh. 43r – 52v); fragment from Gospel on Worship of Men of wisdom and shepherds to the newborn Jesus (sh. 112r-112v); a note on Gospel (sh. 113r-113v); Song of resurrection of Christ (sh. 131v, 129r); sermon of var-

dapet Vanangan on night watch, fasting and breaking fast (sh. 131r); a recipe of longevity balsam (sh. 130r).

Colophons:

Դամութի հսյի և խրչախ լեզնի. մեկնեալ՝ լուսիկ (43r) "A story in Armenian and Qypchaq languages, Lussig explain this".

Ճ-վ թ ասպի ժք. Ձեռաւ մը լուսիկ սարկասագի. իօլու աշռու լուսիկ. *dijakonus armenus* "April 12, 1030/1581. Deacon Lussig wrote this. Written by hand of an Armenian deacon Lussig".

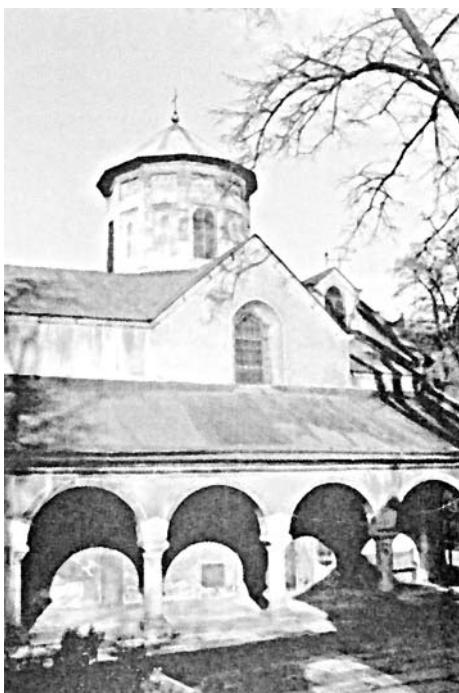
We shall also give that scarce information we have on manuscript 359 from Venice.

Venice, Mekhitaristen Congregation Library 1 359. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by deacon Lussig. Lviv, 1581.– 316 sheets. Language: Qypchaq. Script: Armenian bolorgir.

Ukrainian Armenians used Armenian script in their Western version. For correct reading we recommend to use the table of transliteration and transcription given below.

While making comparative historic analysis Armenian Qypchaq language we were convinced that for reading Qypchaq texts there was no use in traditional Armenian transliteration and also compromised transliteration based on it with elements of transcription because this doesn't disclose Qypchaq vocalism and even significantly shade peculiarities of consonantism.

Correlation between Armenian-Qypchaq script and phonetics was disclosed in detail in our previous works [Garkavets 1987; 1988, and others], which we offer to our grateful readers. That is why we present Qypchaq texts in this edition in their original Armenian script and in Turkological transcription clarifying the previous readings whenever necessary.

Armenian church in Lviv.

*Посвящается 1700-летию
проповедования христианства
государственной религией
Армении.*

27-28 апреля 301 г.

ВВЕДЕНИЕ

Главная ценность письменного памятника XVI века, которому посвящено настоящее издание, заключается в том, что Псалтырь львовского диакона Лусига излагает эту важную часть Священного Писания как на древнеармянском, так и на кыпчакском языках, причем кыпчакский перевод составлен армянским письмом. Следует отметить, что армянописьменные кыпчакские тексты были в ходу в течение полутора столетий на территории Украины (главным образом, Львов и Каменец-Подольский, а всего около 70 колоний), Польши, Румынии, Молдовы, Крыма и Турции в XVI-XVII вв. Наиболее широкое распространение армянописьменный кыпчакский язык получил на территории той части современной Украины, которая входила тогда в состав Речи Посполитой. Это объясняется благоприятными условиями для армянской миграции в данный регион.

Обретаясь в среде кыпчаков и находясь под их господством, армяне подвергались ассимиляции, забывая зачастую родной язык. Жители указанных основных армянских колоний на Украине называли себя армянами, но языка преимущественно не знали, а говорили, писали и молились, главным образом, на кыпчакском языке.

Первая волна армянской миграции (300-400 семей) на Правобережную и Западную Украину, согласно многочисленным источникам, последовала в XIV веке из Крыма и Бессарабии и включала в себя преимущественно армян-кыпчакофонов.

Для последующих миграционных волн характерен процесс реарменизации вследствие преобладания армяноязычных иммигрантов, для которых кыпчакский язык уже не был столь естественным. Но реарменизация ввиду ряда причин быстро уступила место иной тенденции — армянские колонии захлестнула славянизация и, в частности, полонизация.

Практика написания Священного Писания, судебно-актовых и других текстов на армянописьменном кыпчакском языке принадлежит первой волне миграции армян в Украину. Во второй половине

XVII века, особенно после принятия львовскими и каменецкими армянами унии с Римско-Католической Церковью, подобная практика утратила свою актуальность, и в армянских колониях стал преобладать польский язык.

Не следует также забывать, что и у себя на родине армяне в XI-XIV веках тесно общались с кыпчаками. Особый интерес представляет тот факт, что многие кыпчаки, жившие на территории Армении, принимали армяно-григорианское христианство. По данным эпиграфических памятников, исследованных Г.Алишаном, Р.Ачаряном и Э.Хуршудяном [Хуршудян, Муханова 1999], современное армянское селение Арич (Харич) в Артикском районе Ширакской области (110 км от Еревана) прежде называлось Хыпчах, а с начала 12 столетия в этой деревне существует монастырь, называемый Хыпчахаванк ("Кыпчакский монастырь"). В одной из надписей этого монастыря на армянском языке, датируемой 1304 годом, читаем: "в миродержание ильхана хана Газана и Эльхутлу, сын Чагана, и сын мой Абаш, и хатун моя Ходлу приобщились к св. Аствацацин (Богородице) и отдали этой церкви маслобойню, на сокровища доставшейся нам доли. Кто возбудит тяжбу, да будет проклят богом и пророком. Исполнители же да будут благословлены Богом, в лето 753 (=1304 г.)".

Самые большие колонии армян-кыпчакофонов были на Украине во Львове (не менее 70 семейств) и Каменце-Подольском (около 300 семейств). Армянские церкви действовали в Киеве, Луцке, Владимире, а также – за пределами Украины – в городах Сучаве и Сирете в Румынии. Жители этих колоний придерживались армяно-григорианского вероисповедования. С 1363 года во Львове функционировала кафедра армянского епископа, а в Каменце-Подольском в 1383 году была заложена церковь Святого Нигола. Строительство церкви финансировалось армянским торговцем с кыпчакской фамилией Синаном Хутлубеем. Фундационный камень и сегодня можно увидеть в стене перестроенной в 1577 году церкви Святого Нигола.

Однако с XVII века колонии армян на Украине, в результате культурной экспансии и воздействия автохтонного населения, постепенно отходят от традиционного вероисповедования. 26 апреля / 6 мая 1627 года львовские армяне подписывают соглашение с епископом Ниголом Торосовичом, согласно которому они признают его своим иерархом и объявляют союз с Римско-Католической Церковью. Каменец-подольские армяне принимают унию позже – здесь в церкви Святого Нигола служба по католическому обряду впервые была проведена 1 октября 1666 года.

Следует отметить, что львовская и каменецкая колонии пользовались самоуправлением на основе многочисленных привилегий, полученных от литовских князей и польских королей начиная с 1344. В

XVIII

1519 король Сигизмунд утвердил своим указом для львовских армян их "Судебник", составленный на рубеже XII-XIII веков Мхитаром Гошем. В 1524 году этот "Судебник" был переведен на кыпчакский язык и в кыпчакской версии использовался во Львове и Каменце.

В Каменце армяне владели третьей частью города, где располагалась ратуша, рынок, церкви, магазины, приют для бедняков, бани и другие муниципальные объекты. Каменецкие армяне арендовали водяные мельницы, села, усадьбы, пасеки, таможни, имели ремесленные цехи, органы гражданского и духовного самоуправления, братства, включая братство для молодых людей, школы и т. д.

Независимость армянских колоний, в первую очередь, обеспечивали армянские купцы. Например, в списке каменецких армян, уплативших таможенную пошлину за импорт и экспорт товаров, от 30 сентября / 10 октября 1616 года числилось 43 человека. Некоторые крупные поставки товаров армянскими купцами из Турции достигали в сумме 12-15 тысяч талеров. В 1685 году во Львове 10 из 14 богатых магазинов и 13 из 17 средних по масштабам магазинов принадлежали армянам.

Армянские колонии оставили после себя богатейшее письменное наследие. 112 письменных памятников на армяно-kyпчакском языке, созданных в 1521-1669 гг., и сохранившихся до наших дней, составляют порядка 25-30 тысяч страниц. Письменное наследие этих колоний на других языках (армянском, латинском, польском, украинском и др.) охватывают исторический период с 1519 по 1786 гг.

Армяно-kyпчакские письменные памятники хранятся в Киеве (28 книг актовых книг Каменец-Подольского армянского суда и сочинение "Таинства философского камня" Андрея Торосовича), Львове (1 армянско-kyпчакский словарь и 26 отдельных документов), Ереване (3 kyпчакских рукописи христианского и филологического содержания и 6 армянских рукописей с отдельными записями на kyпчакском), Санкт-Петербурге (армянско-kyпчакский словарь, Жития святых и Псалтырь), Вене (3 армянско-kyпчакских словаря и 13 рукописей актового и христианского содержания – Судебник, актовые книги, Псалтыри, молитвенники, 3 книги проповедей вардапета Антона), Венеции (10 рукописей – Псалтыри, молитвенники, актовые книги, хроника), Krakowе, Warsawе и Vroclavе (11 рукописей, включая Псалтырь, молитвенник, календарь, Судебник за 1528-1604 гг.), Pariже (4 рукописи – Псалтырь, календарь, Судебник и сборник, включающий хронику и сказание об Акире премудром), Герле (Armenopolis, Shamoshuvar – Rумыния – Псалтырь) и Lейдене (печатный молитвенник).

Лейденский молитвенник, изданный на kyпчакском языке в 1618 году во Львове, является, по всей вероятности, первой в мире книгой, напечатанной на одном из тюрksких языков.

Письменные памятники, хранящиеся в Украине, Армении и России (67 рукописей), описаны в каталоге, изданном А. Н. Гаркавцом на украинском языке в Киеве в 1993 году [Гаркавець 1993]. Многие описания дополнены текстами и снабжены научными комментариями. Что касается остальных письменных источников, хранящихся в других странах, то они не систематизированы. Все эти памятники, как и две версии Псалтыри на армянско-кыпчакском языке, представленные в данном издании и датируемые XVI веком, интересны в самых различных аспектах.

Прежде всего, немного информации о языках, на которых написан этот эксклюзивный письменный памятник.

Армяно-кыпчакский язык по происхождению и структуре близок к таким современным тюркским языкам, как крымскотатарский, урумский, караимский, крымчакский, карачаево-балкарский, кумыкский, татарский, казахский, ногайский, киргизский, узбекский и др. Практически, это тот же язык, на котором говорили кыпчаки-куманы-половцы Юго-Восточной Европы и Венгрии в 11-14 веках и который зафиксирован памятником “*Codex Cumanicus*”. Он очень близок также к кыпчако-огузскому языку письменных памятников Золотой орды и Мамлюкского Египта 14-17 вв. В то же время, не удивительно, что в армянописьменном кыпчакском засвидетельствованы заимствования из армянского языка, связанные с армянской религиозной сферой. Вот некоторые из этих слов: *aten eyic̄i* “да будет так”, *anabad* “пустыня”, *artar* “праведный, справедливый”, *dadžar* “храм”, *hnazant* “послушный”, *jîšadag* “память, воспоминание”, *kerezman* “могила”, *kēroupē* “херувим”, *χač* “крест”, *χonarh* “покорный”, *orēnk’* “закон”, *saytos* “псалм”, *sk'ančeli* “чудесный”, *surp* “святой”, *žarank* “наследник”, *žoyovurt* “народ”, *Apisoyom* “Авесолом”, *Asduadz* “Бог”, *Asduadradzin* “Богоматерь”, *Jagop* “Яков”, *K'ananac̄i* “хананеяне”, *K'risdos* “Христос”, *Mousēs* “Моисей”, *Tawit'* “Давид” и под.

Армянский оригинал Псалтыри написан на древнеармянском языке – грабаре (букв. “письменный”). На грабаре писали вплоть до XIX века. Текст памятника составлен так называемым “круглым письмом” – болоргиром, строчные буквы которого (в противоположность круглым заглавным буквам) вопреки своему названию образуются сочетанием почти одних прямых сегментов. Буквы обычно пишутся с наклоном вправо, хотя изредка встречается и написание с вертикальной осью. Между группами слов, а позднее и отдельными словами в армянском тексте часто нет пробелов. Все имена собственные, а также такие слова, как *ш̄lр* “Владыка”, *шиппишđ* “Бог”, пишутся с маленькой буквы. Наблюдается тенденция слитного написания притяжательных местоимений (напр.: *յашнձիմ* = *յանձն իմ* “моя личность”) и т. п.

Пунктуация текста, на наш взгляд, пестрит неточностями, и по-

этому при воспроизведении армянского оригинала мы руководствовались пунктуацией, принятой в каноническом тексте Библии Иоанну Зографяну: Ասպուծաշունչ մագիան Հին եւ Նոր Կրակարանաց... Յաշ-խարասիրութենէ Յոհաննու Զօհրապիան Վարդապէփի... Ի Վենեփիկ, 1805; apud: Ասպուծաշունչ Մագիան Հին եւ Նոր Կրակարանաց Ըստ ճշգրիփ թարգմանութեան նախնեաց Մերոց Համենապութեամբ Եր-րայական եւ Յունական բնագրաց, Վիեննա Ամերիկեան Ընկերութիւն, գրոց Մբրոց 1929; Ասպուծաշունչ Մագիան Հին եւ Նոր Կրակարա-նաց, Հյասփանի Ասպուծաշնչային Ընկերություն, 1997.

В тексте зафиксированы знаки просодии греческого происхождения, обозначавшие дополнительные особенности артикуляции. Таких знаков более десяти.

В тексте Псалтыря засвидетельствовано значительное число аббревиатур для слов, обозначающих такие понятия, как “Бог”, “Господь”, “Иисус”, “Христос”, “святой”, “Израиль”, “Иерусалим”, “земля” и т. п. Сокращаются также окончания имён -тюн, -теан, -тебамб. Как считают исследователи, аббревиация имела целью не столько экономию писчего материала, сколько ускорение процесса письма. Аббревиация воспринималась как естественный компонент орфографии.

Армяне, следуя принципам, издавна принятым для семитских и греческого алфавитов, придавали цифровые обозначения армянским буквам. 36 символов армянского алфавита составили четыре ряда, в каждом — по девять букв. Первый ряд обозначал единицы, второй — десятки, третий — сотни, четвертый — тысячи. В тексте употребление букв в качестве цифр обозначается титлами.

В тексте много орфографических и пунктуационных ошибок, которые являются результатом описок или ошибок писца (lapsus calami). Так, например, писец путает относительные предлоги *որ* “который” (им. падеж, ед. число) с *ոյր* “которые” (мн. число); притяжательное местоимение *քո* “твой” (им. падеж, ед. число) с *քով* (твор. падеж) и *քում* (дат. падеж); *ամ* արշտովին = *ամպարշտովին*, (*մ* = *մպ* — ошибка писца): *ան իծ* = *ամ իծ* (*ան*=*ամ*): *վայելզովին* = *վայելզովին* (*լ* = *լզ*). Во многих случаях пропущен показатель множественного числа *-ք*: *որովայթ* = *որովայթք*, *գազան* = *գազանք*, *Հզոր* = *Հզորք*. Все описки отмечены нами в тексте. Но их появление может иметь и диалектную природу, что еще предстоит выяснить.

Что касается структурного построения текста Пталтыри, то она представлена двумя столбцами, в которых вслед за каждым армянским стихом идет его армяно-крыпчакский перевод. Дополнительные обозначения, нумерация, а также исправления текста вынесены на поля (некоторые исправления сделаны прямо в тексте). В тексте встречаются заставки, художественные инициалы, маргиналии, обрамления листа и столбцов и др.

Сравнение текста Псалтыри Лусига с Библией Иоанну Зографяна показало, что наши Псалмы по содержанию мало чем отличаются, тогда как остальные части Псалтыри отходят от оригинала, о чём свидетельствуют наши массовые дополнения и примечания в тексте.

До настоящего времени обнаружено 5 кыпчакских Псалтырей: в Музее Чарторыских в Кракове, Польша (3546/III), в Австрийской национальной библиотеке в Вене, Австрия (Arm. 13), и три в Библиотеке Конгрегации мхитаристов в Венеции, Италия (№№ 11, 359 и 1817).

Автор четырех колофона рукописи 3546/III, демонстрируя богообязненную скромность, не называет себя и говорит о себе нарицательно: кып. *yazuči*, арм. *գրիչ* “писец, писарь”, хотя о заказчике здесь сказано четко и ясно: господин Степан, сын Лазаря, ереспохан, т. е. глава, сопредседатель общины. В целом приписки являются своеобразным литературным произведением, отвечающим законам жанра того времени. Переписчик, приступая к работе, должен быть преисполнен смирения и сознания собственного ничтожества. Вот эти колофоны, или приписки.

Кыпчакские колофоны из рукописи 3546/III

Yazdırın sarnagan bilä birlängäylär yazuči bilä da aŋulgaylar Tejri alnına meji ičtaχına, amen. T'vagannıj 1024 (26v) “Да соединятся поручивший написать и читатель вместе с писцом и да будут помянуты пред Богом в вечном раю, аминь. 1575 год”.

Yazdırın da sarnagan birlängäylär yazuči bilä da aŋl[a]gaylar Jisus K'rissdoska eyäläri alarnıj, amen, meji ičtaχına, amen eyiči (59r) “Да соединятся поручивший написать и читатель вместе с писцом и да будут помянуты Господом Иисусом Христом, аминь, в вечном раю, аминь, помилуй [нас]. 1575 год”.

Ermeni t'vagannıj 1024-inä, latin t'vagannıj 1575-inä, frank ayına yulistä tügälländi bu saymosaran, İl'achsen ilusuna, İlöv şähärinä. Xoltxasına pan Lazar oyluna pan Stepanos erespoχanga. Saylıx bilä mejärgäy. Amen (122r) “Закончена эта Псалтырь в Польше, в городе Львове, в 1024 году по армянскому летосчислению, в 1575 году по латинскому летосчислению, в месяце июле по-европейски, аминь. 1575 год. Для господина Степана, сына Лазаря, ереспохана, по его просьбе. Здоровья на вечные времена. Аминь”.

Yazdırın sarnagan bilä birlängäylär yazuči bla da aŋulgaylar Tejri alnına meji ičtaχına, amen. Tvagan 1029 (224r) “Да соединятся поручивший написать и читающий вместе с писцом и да будут помянуты перед Богом в вечном раю, аминь. 1580 год”.

В рукописи Arm. 13 в тождественных колофонах в качестве “писца, писаря” выступает уже определенное лицо, облечено духовным саном, — “диакон Лусиг”. Однако и здесь составитель не заявляет о

своем авторстве как переводчика, а снова называет себя *yazuči-grič* “писец, писарь”.

Армянские колофоны из рукописи Arm. 13

Գրեցաւ ձիուսից . անիմաստ գրչիս լուսիկ սակաւարդիս: Երես անկեալ աղաշեմյիշել ի տր, – ած զձեզյիշէլ (14v) “Сие написано рукою несознательного писца Лусика, диакона. С покорным лицом молю Вас помнить Господа нашего, и Господь будет помнить Вас”.

Զանարժան գրիշս սորա վլուսիկ սարկաւագն. յիշեսյիք ի տր – ած զբեզյիշէլ (62r) “Недостойный писец сего диакон Лусик. Помните Господа, и Господь вспомнит тебя (Вас)”.

Զանարժան գրիշս վլուսիկն աղաշեմյիշել ի տր (87r) “Недостойный писец Лусик молит помнить о Господе”.

Զմեզապարտ – զանարժան գրիշս վլուսիկ սարկաւարդն. աղաշեմյիշել ի տր ած զՁեզ Զյիշէլ (113r) “Грешный и недостойный писец Лусик, диакон, молит помнить Господа, и он вспомнит Вас”.

Տը յս գու ողորմեա, զգրիշս գրօնն գու յիշեա, – թողութիւն մեղաց չնորհեա, դաստցի դասի պասկեա. վլուսիկ անոնն տիմար յիշեա ձեռքս փդի գիրս մնա, – մաստմն ի Հոգ դառնա: – անոնն իմյանն մնա (224r) “Благославленный Иисус, вспомни написавшего сие, облагодетельствовав его отпущением грехов, увенчав уроком своим и помня невежду по имени Лусик. (И пусть) истлеет рука моя и палец обратится в прах, но останется написанное мною, увековечив имя мое”.

Թափ: իթ: աւարտեցալ (94r) “Закончено в году 1029 году”.

Кыпчакские колофоны рукописи Arm. 13

*Yazdırın sarnagan bilä birlängäylär yazuči bla da aŋjlgaylar
Tejri alnina meji istəxäna, amen. Tuagan 1029 (21v)* “Да соединятся поручивший написать и читатель вместе с писцом и да будут помянуты перед Богом в вечном раю, аминь. 1580 год”.

*Yazıçılı Lusig sargawaknii aŋgaysen, nečä sarnasaŋ, bir
"Atamız, ki köktäsen" bilä (58v)* “Читая, всякий раз помяни грешного диакона Лусига одним “Отченашем””.

*Men, Lusig sargawak, yazdırım, sarnagan yazuči bilä aŋjlgay
K'risdosnuŋ alnina (119v)* “Написал я, диакон Лусиг, да будут помянуты читающий вместе с писцом перед Христом”.

*Yazdırın sarnagan bilä yazuči bilä birlängäy, K'risdosnuŋ yar-
yu künüpä aŋjlgaylar bir yerdä (186v)* “Да соединятся читающий вместе с писцом и да будут помянуты вместе перед Христом в судный день”.

В венецианской рукописи № 359, 1581 года, вероятно, убедившись, что новая редакция перевода оказалась в целом удачной, диакон Лусиг решается все же заявить о своем авторстве, но не прямо, а скромно сетяя, что перевод дался ему с большим трудом и, мол, это все, что было в наших силах. Дословно:

Yalbarıp xorarmen sizdän, xardaşlar, ki nečä bu bitikni sarnasaijız, aŋgaysız men yazıχlı Lusig sargawaknı bir hajr mer bilä, da Krisdos sizni dä aŋgay kendiniŋ ekinči kelganinä, da bošatkay yazıχlarıñızga, da arzani etkäy köktagi χanlıχka meŋi meŋilik amen (38v-39) "Умоляю и прошу вас, братья, читая эту книгу, каждый раз вспомните меня, грешного диакона Лусига, одним "Отченашем", и Христос тоже вспомнит вас в час своего второго пришествия, и простит вам ваши грехи, и удостоит вас царствия небесного навеки веков, аминь".

Köp χüyin bilä čiχardıňx χüρčaχ tilinä ermeni saymosnu, yamatlamaijız, zerä χudrätimiz bunča edi, artiχin Krisdos tügällägäy (124r) "С большими трудностями мы перевели армянскую Псалтырь на кыпчакский язык; не хулите, ибо наших сил хватило только на это, а остальное пусть восполнит Христос".

Сопоставив колофоны, З. Дубинска в свое время предположила, что было два "индивидуальных" кыпчакских перевода: "анонимный" – рукопись 3546/III, 1575 года, и диакона Лусига – Вена, Арм. 13, 1580 года [Dubińska 1961: 212]. Но мы склонны заключить, что и переводчиком, и редактором последующих версий был один человек – Лусиг, достигший к 1580 году выдающихся успехов в изучении палеографии, Библии, древнеармянского, еврейского, греческого, латинского, польского языков и в мастерстве перевода и получивший к тому времени духовный сан саргавака – диакона.

Многие псалмы, молитвы, песни и гимны, включенные в Псалтырь, имеются также в армяно-kyпчакских молитвенниках. Очень часто переписчики не ограничивались буквальным копированием, а старались улучшить и исправить перевод. Иногда при этом возникали совершенно новые переводы. В будущем мы планируем издать варианты из других версий Псалтыри, а отдельным томом – тексты из молитвенников во всех зафиксированных вариантах.

В настоящем издании публикуются две наиболее ранние версии армянско-kyпчакской Псалтыри по рукописям 3546/III и Arm. 13. Обе они двуязычны, тогда как остальные списки уже не содержат оригинального армянского текста.

Армянские части обеих версий между собой текстуально не различаются, если не принимать во внимание некоторых особенностей орфографии, меньшего количества сокращений и наличия просодических помет во второй версии. Обе на соответствующих местах содержат песни, молитвы и гимны из разных книг Ветхого Завета. Однако рукопись 1580 года, по сравнению с предыдущей, включает также псалом 151, молитвы Азарии и трех юношей, некоторые тексты из Нового Завета, а также новые христианские молитвы, в том числе армян-

ских святых отцов, которых в первой версии нет. В целом армянский текст идентичен с каноническим сводным текстом И. Зографяна.

Третий материал, который мы здесь публикуем,— это глоссарий к Псалтыри по рукописи № 2267 Института древних рукописей имени Месропа Маштоца (Матенадаран, Ереван, Армения), написанный (начатый) 12 апреля 1581 года тем же диаконом Лусигом, о чем свидетельствуют армянская и кыпчакская записи на стр. 43г. Примечательно, что 1581 годом датируется и рукопись № 359 из Венеции. Вероятно, назначение глоссария, соотношение между версиями и другие вопросы, связанные с авторством, проясняются после его сличения с рукописью № 359 и более поздними кыпчакскими списками, которые пока нам не были доступны.

Использованные источники

I. Krakow, Muzej Chartoryskich, 3546/III. Псалтырь и другие гимны, песни и молитвы из Ветхого и Нового Завета. Написал аноним.— Львов, 1575.— 258 + 2 ненумерованных листа (64а и 91а). Язык: армянский и кыпчакский, по стихам. Письмо: армянский болоргир.

II. Vena, Австрийская национальная библиотека, Arm. 13. Псалтырь и другие гимны, песни и молитвы из Ветхого и Нового Завета. Написал диакон Лусиг.— Львов, 1580.— 2 ненумерованных листа + 210 л. + 1 чистый. Язык: армянский и кыпчакский, по стихам. Письмо: армянский болоргир.

Институт древних рукописей имени Месропа Маштоца (Матенадаран), Ереван, № 2267. Сборник диакона Лусига.— Львов, 1581-1598.— 16x20,5 см. 189 лл. Язык: армянский и кыпчакский. Письмо: армянский болоргир, нотргир.

Сборник включает: парадигмы армянских слов, преимущественно глаголов, с поморфемным переводом на кыпчакский (лл. 30r—42v); армянско-кыпчакский глоссарий к Псалтыри (лл. 43r—52v); фрагмент из Евангелия о поклонении мудрецов и пастухов новорожденному Иисусу (лл. 112r—112v); заметка о Евангелии (лл. 113r—113v); песня о воскресении Христа (лл. 131v, 129r); поучение варданета Ванагана о всеобщем бдении, посте и разговении (л. 131r); рецепт бальзама долголетия (л. 130r).

Колофоны:

Պամուճի Հայի և Խր չափ լեզուի. Անկանալ՝ լուսիկ (43r): "История, на армянском на кыпчакском языках, истолковал Лусиг".

Թվ ու ապրիլ թվ. Զեռած մ լուսիկ սարկաւագի. Խօրու աշրաք լուսիկ. dijakonus armenus (43r): "12 апреля 1030/1581 года. Написал диакон Лусиг. Написано рукой армянского диакона Лусига".

Сообщим также те скучные сведения о рукописи № 359 из Венеции, которыми мы располагаем.

Венеция, Библиотека Конгрегации мхитаристов, № 359. Псалтырь и другие гимны, песни и молитвы из Ветхого и Нового Завета. Перевел, написал и иллюстрировал диакон Лусиг.— Львов, 1581.— 316 л. Язык: армяно-кыпчакский. Письмо: армянский болоргир.

Особенности письма

Армянское письмо украинскими армянами использовалось в его западном варианте. Для правильного чтения рекомендуем воспользоваться приводимой ниже таблицей транслитерации и транскрипции.

В ходе сравнительно-исторического исследования армяно-кыпчакского языка мы давно убедились, что для чтения кыпчакских текстов традиционная арменологическая транслитерация, а также основанная на ней компромиссная транслитерация с элементами транскрипции дают мало пользы, ибо не только не раскрывают специфики кыпчакского вокализма, но и существенно затушевывают особенности консонантизма.

Соотношение между армяно-кыпчакской графикой и фонетикой подробно раскрыто в наших предыдущих работах [Гаркавец 1987; 1988 и др.], которыми мы и предлагаем воспользоваться нашим благодарным читателям. Поэтому в настоящем издании кыпчакские тексты мы приводим в оригинальной армянской графике и в тюркологической транскрипции, уточняя по мере надобности прежние прочтения.

*Armenian church in
Kamenets-Podolsky.*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ
1700 ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻ**

27-28 ապրիլի 301 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XVI դարի գրավոր հուշարձանի հիմնական արժեքը, որին նվիրված է սույն աշխափությունը, կայանում է նրանում, որ Լվովարնակ Լուսիգ սարկավագը շարադրում է Սուրբ Գրքի կարև որագույն մասը՝ Սաղմոսագիրքը, ինչպես գրաբարով, այնպես էլ խիչախերեն լեզվով, ընդորում խիչախական թարգմանությունը կազմված է հայկական գրով:

Դեպք է նշել, որ հայագրառ խիչախերեն գրեսպերը մեկուկես դարի ընթացքում, բավականին գրաբաժան էին XVI-XVII դդ. ՈՒկրաինայում (նախ և առաջ՝ Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում և այլն., ընդհանուր առմանամբ մոտ 70 հայկական գաղութներում), Լեհասպանում, Օսմանիայում, Մոլդովայում, Ղրիմում և Թուրքիայում: Այնուամենայնիվ, հայագրառ խիչախերեն լեզուն առավել լայն գրաբաժում էր սրացել ժամանակակից ՈՒկրաինայի այն գրաբաժում, որը մրգնում էր Օեւ Պոսպոլիսայի կազմի մեջ: Վերջին հանգամանքը պայմանավորված էր այս գրաբաժրանի հայկական գաղթի յուրահավկություններով:

Համաձայն բազմաթիվ աղբյուրների, հայկական գաղթի առաջին ալիքը (300-400 ընդամենք) դեպի Աջափնյա և Արևմտյան ՈՒկրաինա գրեղի է ունեցել Ղրիմից, Ներքին Դոնից և Բեսարաբիայից XIV դարում և բաղկացած էր, հիմնականում, հայ-խիչախախոսներից: Գրնվելով խիչախների միջավայրում և նրանց լիի գրակ, հայերը ենթարկվում են ասիմիլացիայի՝ շարի հաճախ մոռանալով իրենց մայրենի լեզուն: ՈՒկրաինայի նշված հիմնական գաղութների բնակիչները հայ էին իրենց անվանում, սակայն խոսում, գրում և աղոթում էին, հիմնականում, խիչախերեն լեզվով:

Հերագա գաղթի ալիքների համար բնորոշ էր վերահայացման գործընթացը՝ հայալեզու ներգաղթյալների գերակշռության պարբառով, որոնց համար խիչախերեն լեզուն արդեն այդքան էլ հարազար չէր: Սակայն, մի շաբաթ հանգամանքների պարբառով, վերահայացումը շուրջ զիջեց իր դիրքերը նոր միգրումներին՝ հայ գաղութներին համակում է սլավոնիկացիան և մասնավորապես, պոլոնիկացիան:

Հայագրառ խիչախերեն լեզվով Սուրբ Գրքի, դարպահակային և այլ գրեսպերի գրության փորձը կարարվում է ՈՒկրաինա գեղագիտական

հայերի առաջին ալիքի ներգաղթյալների շնորհիվ: XVII դարի երկրորդ կեսին, հարկապես՝ Լվովի և Կամենեցկի հայերի կողմից Հռոմակաթոլիկական Եկեղեցու հետ ունիա ընդունելուց հետո, նման փորձը կորցրեց իր այժմեականությունը՝ հայկական զաղութներում սկսեց գերակշռել լեհերեն լեզուն:

Դեպք չեն նաև մոռանալ, որ XI-XIV դարերում հայերը իրենց Հայունիքում նույնպես սերպորեն շփվում էին խփախախների հետ: Հարուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն փասբը, որ խփախախներից շաբերը, որոնք բնակվում էին Հայաստանի գրածրում, ընդունում էին հայ-ուղղափառ քրիստոնեություն: Գ. Ալիշանի, Ա. Աճարյանի և Է. Խուրշույանի [Խրաբույան, Մյակոնա 1999] կողմից հետքազուգված վիմագիր հուշարձանների գրյալների համաձայն, Շիրակի մարզի Արթիկի շրջանի ժամանակակից հայկական ավան Հատիճը (որը գրինվում է Երևանից 110 կմ. հեռավորության վրա) նախկինում անվանվել է Խփչախ, իսկ XII դարի սկզբից այդ ավանում գոյություն ունեցող վանքը անվանում է Խփչախավանք: Այդ վանքի հայերենով գրված արձանագրությունում, որը թվագրվում է 1304թ. կարդում ենք. «յաշխարհակալութեան ելղանայ Ղան Ղազանին ես Ելխութլու, որդի Զաղանին, եւ իմ որդի Արաշէս եւ իմ խաթունս Խոդլու միաբաննեցաք ի սուրբ Ասպուածածինս եւ զմեր քաֆին գանձով շինած ձիթահանք գրվար եկեղեցու... ով դաի անէ, յԱսպուծոյ եւ ի փեղամբարայ նալաթ է, կաբարիչք աւրինին՝ յԱսպուծոյ, ի թուին ՉԾԳ (1304թ.)»:

Հայ-խփախախների առավել մեծ զաղութները գեղաբաշխված էին ՈՒկրաինայի Լվով (ոչ պակաս քան 60 ընդամենք) և Կամենեց-Պոդոլսկի (մոտ 300 ընդամենք) քաղաքներում: Հայ Եկեղեցիները գործում էին Կի և ում, Լուցկում, Վլատիմիրում, ինչպես նաև ՈՒկրաինայի գարածքից դուրս՝ Ուսմինիայի Սուչավա և Սիրեկ քաղաքներում: Այդ զաղութների բնակչները դաշտանում էին Հայ Եկեղեցու կրոնը: 1363 թվականից Լվովում գործում էր հայ Եպիսկոպոսի ամբիոնը, իսկ 1383 թ. Կամենեց-Պոդոլսկում հիմք էր դրվել Սուրբ Նիկողոսի Եկեղեցին: Եկեղեցու շինարարությունը Փինանսավորվում էր հայ առ և գրական՝ Սինան Ղութուբեյի կողմից, որը խփախական ազգանուն ուներ: Եկեղեցու հիմնաբարը և այսօր կարելի է գետնե՝ 1577 թ. վերակառուցված Սուրբ Նիկողոսի Եկեղեցու պատի մեջ:

Սակայն, XVII դարից սկսած ՈՒկրաինայի հայկական զաղութները, բնիկ բնակչության մշակութային ընդարձակման և ազդեցության հետևանքով, ասպիհճանաբար սկսում են նահանջել ավանդական դավանանքից: 1627 թ. ապրիլի 26-ին / մայիսի 6-ին Լվովաբնակ հայերը համաձայնագիր են սպորագորում Եպիսկոպոս Նիկոլ Թորոսովիչի հետ, որի համաձայն նրանք ճանապարհ են իրեն որպես հոգևոր պետ (իերարի) և դաշինք են հոչակում Հռոմակաթոլիկական Եկեղեցու հետ: Կամենեց-Պոդոլսկի հայերը ունիան ընդունում են ավելի ուշ՝ այսպես, Սուրբ

Նիկողոս Եկեղեցում, կաթոլիկական ծիսակապրությամբ առաջին արարողությունը կատարվել է 1666թ. հոկտեմբերի 1-ին:

Դեքը է նշել, որ Լվովի և Կամենեցի գաղութները, սկսած 1344 թ., օգովում էին ինքնակառավարությունից՝ լիվովական նախարարներից և լեհ թագավորներից սպացված բազմակի արքունությունների հիմնան վրա: 1519 թ. Միգիմոնդ թագավորը Լվովաբնակ հայերի համար իր որոշմամբ հասպափում է XII-XIII դդ. Միհրար Գոշի կողմից կազմված «Դափասփանագիրք»-ը: «Դափասփանագիրք»-ը թարգմանվում է խիչախերեն լեզվով և խիչախական մելինակերպով օգտագործվում է Լվովում և Կամենցում:

Կամենցում հայերը գիրում էին քաղաքի երրորդ մասը, որպես գեղարաշխվում էին ռափուշան, շուկան, եկեղեցին, խանութները, աղքաբների ապասփարանը, բաղնիքներն ու մունիցիալ այլ օբյեկտները: Կամենեցի հայերը վարձակալում էին ջրաղացներ, գյուղեր, մեղվանցներ, մաքսապներ, ունեին արհեսփավորական արփադրամասեր, քաղաքացիական և հոգևոր ինքնակառավարման մարմիններ, միաբանություններ՝ նեռարյալ պարանիների միաբանությունը, դպրոցներ և այլն:

Հայկական գաղութների անկախությունը, նախևառաջ, ապահովում էին հայ առևտրականները: Օրինակ՝ ապրանքների ներմուծման և արփահանման համար մաքսային գումարները մուծած Կամենեցի հայերի ցուցակում, որը թվագրվում է 1616 թ. սեպտեմբերի 30-ի / հոկտեմբերի 10-ով, հիշափակվում է 43 անճ: Ձուրքիայից հայ առևտրականների կողմից արվում էին ապրանքների որոշ խոշոր մաքակարարություններ, ընդհանուր առմամբ, հասնելով 12-15 հազար գրամերի: 1685 թ. Լվովում 14 հարուստ խանութներից 10-ը և 17° չափագծով միջին խանութներից 13-ը պարկանում էին հայերին:

Հայ գաղութները թողել են իրենցից հետո հարուստ գրավոր ժառանգություն: 1521-1669 թթ. սպեղծված և մինչ այսօր հայ-խիչախերեն լեզվով պահպանվել է 112 գրավոր հուշարձան (մոտ 25-30 հազար էց): Այդ գաղութների գրավոր ժառանգությունը այլ լեզուներով (հայերեն, լեհերեն, ուկրաիներեն և այլն) ընդգրկում են 1519-ից մինչ – 1786 թթ. ընկած պարմական հափվածը:

Հայ-խիչախական գրավոր հուշարձանները պահպանվում են Կիևում (Կամենեց-Պոդոլսկի հայ դափարանի 28 ակպային գրքեր – Անդրեյ Թորոսովիչի «Փիլիսոփայական քարի խորհուրդները» սփեղծագրությունը), Լվովում (1 հայ-խիչախական բառարան և 26 առանձին փասփաթղթեր), Երևանում (3 քրիստոնեական և բանասիրական բովանդակությամբ խիչախական ձեռագրեր և 6 հայկական ձեռագրեր՝ խիչախերեն առանձին գրառումներով), Սանկտ-Պետերբուրգում (հայ-խիչախական բառարան, Սրբերի Վարքագրությունը և Սաղմոսագիրը), Վիենայում (3 հայ-խիչախական բառարաններ և 13 ակփային և քրիստոնեական բովանդակությամբ ձեռագրեր և «Դափասփանագիրք», ակփային գրքեր, Սաղմոսագրքեր, աղոթագրքեր, Անդր

վարդապետի քարոզների 3 գիրք), Վենեփիկում (10 ձեռագիր-Սաղմոսագրեր, աղոթագրեր, և «Դափասփանագիրք», ակփային գրքեր, ժամանակագրություն), Կրակովում, Վարչավայում և Վրոցլավում (10 ձեռագիր՝ ներառյալ Սաղմոսագիրք, աղոթագիրք, օրացույց, 1528-1604 թթ. և «Դափասփանագիրք»), Փարիզում (4 ձեռագիր – Սաղմոսագիրք, օրացույց, և «Դափասփանագիրք») և Ակիր Իմասփրնագույնի մասին ժամանակագրությունն ու ավանդագրույցը ներառող ժողովածու), Գերլայում (նախկին Վրմենոպղիս, Սամոջուվար) – Ռումինիա (Սաղմոսագիրք) և Լեյդենում՝ Հոլանդիա (փափարված աղոթագիրք):

1618 թ. խիշախերեն լեզվով հրապարակված Լեյդենի աղոթագիրքը, ամենայն հավանականությամբ, աշխարհում առաջին փափարված գիրքն է համարվում՝ գրված թյուրքական լեզուներից մեկով:

ՈՒկրաինայում, Հայասփանում և Ռուսասփանում պահպանվող գրավոր հուշարձանները (67 ձեռագիր) նկարագրված են՝ 1993թ. Կիևում ու կրախներեն լեզվով Ա.Ն. Գարկավեցի կողմից հրապարակված գրացուցակում: Բազմակի նկարագրությունները լրացված են գերբարերով՝ կից գիրական բացագրություններով: Ինչ վերաբերում է այլ երկրներում պահպանվող գրավոր մնացած հուշարձաններին, ապա նրանք համակարգված չեն: Այս բոլոր հուշարձանները, ինչպես և սույն հրապարակման մեջ ներկայացված XVI դարով թվագրված Սաղմոսագրքի երկու մեկնակերպերը, հետքարքիր են փարբեր գետանկյուններից:

Նախ և առաջ, բերենք որոշ գրեղեկություններ այն լեզուների մասին, որոնց վրա գրված է այս բացառիկ գրավոր հուշարձանը:

Հայ-խիշախական լեզուն իր ծագումով և կառուցվածքով մոտք է այմայիսի ժամանակակից թյուրքական լեզուներին, ինչպիսիք են՝ ղրիմաթաթարերենը, ուռումերենը, կարախմերենը, կրիմչակերենը, կարաչայաբակարենը, կումիկերենը, թաթարենը, դազախերենը, նողայերենը, ղրղզերենը, ուգրեկերենը և այլն: Փասդորեն, դա այն լեզուն է, որով խոսում էին XI-XIV դդ. Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի – Հունգարիայի խիշախ-կուման-պղուղցիները և որը արձանագրված է «*Codex Cumanicus*» հուշարձանում: Նա շաբ մոտք է նաև XIV-XVII դդ. Ուկե Հորդայի և Մամլուկական Եգիպտոսի գրավոր հուշարձանների խիշախ-օղուզական լեզվին: Միևնույն ժամանակ, զարմանալի չէ, որ հայարար խիշախերենը փոխ է առել հայերենից մեծ թվով բառեր, որոնք կապված են հայկական կրոնական ոլորտի հետ: Ահա, դրանցից մի քանիսը՝ *amen eyici* «ամեն», *anabad* «անապար», *artar* «արդար», *dadžar* «փաճար», *hnazant* «հնազանդ», *kerezman* «գերեզման», *xač* «խաչ», *xonarh* «խոնարհ», *jışadag* «հիշափակ», *orēnk'* «օրենք», *saymos* «սաղմոս», *sk'ančeli* «սրանչելի», *surp* «սուրբ», *žarank* «ժառանգ», *žogovurt* «ժողովորդ», *Asduadz* «Ասդված», *Asduadzadzin* «Ասդվածաձին», *Apisoğom* «Արիսողոմ», *Jagop* «Հակոբ», *Tavit*՝ «Դավիթ», *K'ananaçi* «Քանանացիներ», *keroupe* «Քերուփե», *k'risdos* «Քրիսդոս», *Mousēs* «Մուվսես» և այլն:

Սաղմոսագրքի հայկական բնագիրը գրված է գրաբարով: Հուշարձանի տեքստը գրված է այսպէս կոչված «բոլորազրով», որի փոքրագրառերը (ի վարբերություն կլոր մեծագրառերի)՝ հակառակ վերջինիս անվանմանը, կազմվում են համարյա միայն ուղիղ հարվածների գուգակցումով: Տառերը, սովորաբար, գրվում են աջ թեկությունով, չնայած երթևմն պատրահում է և ուղղահայաց տանակով գրագրությունը: Հայկական տեքստում՝ խոսքերի խմբերի միջև իսկ հետքայում և առանձին խոսքերի միջև հաճախակի բացումներ չկան: Բոլոր հարուկ անունները, տեղանունները ինչպէս նաև «Տեր», «Ասրված» խոսքերը, գրվում են փոքրագրառով: Նկարվում է նաև սրացական դերանունների միավորյալ գրագրության միգրումը (օրինակ՝ *յանձնիս = յանձն իս*) և այլն:

Մեր կարծիքով, տեքստի կեպադրությունը լի է անճշտություններով, և այդ պատճառով՝ հայկական բնագրի վերարգադրման ժամանակ մենք դեկավարվում էինք Յոհաննու Զոհրապեանի Ասրվածաշնչի կանոնական տեքստում ընդունված կեպադրությունով (Ասրվածաշնչ մասրեան Հին և Նոր Կրտակարանաց... Յաշխարասիրութենէ Յոհաննու Զոհրապեան վարդապետի... Ի Վենետիկ, 1805; արդ: Ասրվածաշնչ Մարտեան Հին և Նոր Կրտակարանաց Ըստ ճշգրիկ թարգմանութեան նախնեաց Մերոց Համեմարութեամբ Երրայլան և Յունական բնագրաց, Վիեննա Ամերիկեան Ընկերութիւն, Գրոց Մրրոց 1929; Ասրվածաշնչ Մարտեան Հին և Նոր Կրտակարանաց, Հայասրամի Ասրվածաշնչային Ընկերություն, 1997):

Տեքստում արձանագրված են՝ արքասանության հավելյալ յուրահավկությունները նշանակող, ծագումով հունական, վանկաչափության նշաններ: Նման նշանները բասից ավելի են:

Սաղմոսագրքի տեքստում արձանագրված են հապավումների մի զգայի քանակ, ինչպիսիք են՝ պղը «Տեր», այ «Ասրված», յն «Հիուս», ըս «Քրիստոս», սը «Սուրբ», ի՛լ «Խորայել», ե՛րմ «զԵրուսաղեմ», յ՛ր «Երկիր» և այլն: Կրծագրվում են նաև «քյուն», «թեան», «թեամբ» ավարտվող անունների վերջավորությունները: Ըստ հետքազորողների, հապավումների կիրառումը նպաստ ուներ ոչ թե գնդեսել գրանյութը, այլ՝ արագացնել գրագրության գրձընթածը: Հապավումը ընկալվում էր որպես ուղղագրականության բնականոն մասը: Հայերը, հետքելով սեմական և հունական այբենարանների համար հնուց ի վեր ընդունված սկզբունքներին, դայլիս էին հայկական դառերին թվային նշաններ: Հայկական այբենարանի 36 նիշերը կազմում էին 4 շարք՝ յուրաքանչյուրում 9 դառ: Առաջին շարքը նշանակում էր միավորներ, երկրորդը՝ դասնորդականներ, երրորդը՝ հարյուրականներ, չորրորդը՝ հազարավորներ: Թվականների ձևով դառների օգբագործումը նշանակվում էր դիմուսներով:

Տեքստում նգարվում են բազմակի ուղղագրական և կեպադրական սխալներ, որոնք գրիչ վրիպակների կամ սխալների հետևանքներ են (*lapsus calami*): Վյալես, գրիչը շիփում է հարաբերական *որ* (եզ. թիվ)

նախադրությունը *ոյք*-ի (հոգն.թ.) հետք, *քո* (ուղղ. հոլ., եզ. թ.) սպացական դերանունը *քովի*-ի (գործ. հոլ.) – *քումի* (փր. հոլ.) հետք; *ամբարշպութին* = *ամպարշպութին*, (*մք* = *մայ* – գրչի սխալն է), *անրիծ* = *ամրիծ* (*ան* = *ամ*), *վայելչութին* = *վայելչութին* (*լչ* = *լջ*): Ծագ դեպքերում բաց է թռղված (*ք*) հոգնակիակերպ մասնիկը: Բոլոր սխալները մեր կողմից նշված են գերսպում: Սակայն նրանց առկայությունը կարող է բարբառային ծագում նաև ունենալ, ինչը դեռ առաջիկայում պետք է պարզաբանել:

Ինչ վերաբերում է Սաղմոսագրքի կառուցվածքին, ապա նա ներկայացված է երկու սյունակով, որպես յուրաքանչյուր հայկական գերսպին ձուգահեր հետքում է հայ-խիչախերեն թարգմանությունը: Հավելյալ նշումները, համարակալումը, ինչպես նաև գերսպի ուղղումները, դուրս են բերված եզրերից (որոշ ուղղումներ կադրաված են ամմիջապես գերսպում): Կլոր փակագծերում դրված են գեղեր, որոնք հանդիպում են Զոհրապեանի գերսպում եւ որոնք գարբերվում են Լուսիզ Սարկավագի ձեռագրերից; քառակուսի փակագծերում դրվում են խորքերի եւ բառակապակցությունների վերականգնված ձևեր՝ ըստ Զոհրապեանի Ասքուածաշնչային գերսի և այլ ձեռագրերի:

Տեքստում պարահում են գրադրվագներ, գեղարվեսպական սկզբնագոտեր, լուսանցանցումներ, էջի և սյունակների երիզումներ և այլն:

Լուսիզ Սարկավագի Սաղմոսագրքի գերսպի համեմապումը Յոհաննու Զոհրապեանի Ասքվածաշնչի հետք ցույց փվեց, որ բովանդակությամբ մեր Սաղմոսները քիչ են գարբերվում, ընդորում Սաղմոսագրքի այլ մասերը հեռու են բնագրից, ինչի մասին վկայում են մեր զանգվածային լրացումներն ու ծանոթագրությունները:

Մինչ այսօր բացահայպված է 5 խիչախական Սաղմոսագիրք՝ Կրակովի Զարդորիսկի թանգարանում – Լեհասփառ (3546/III), Վիենայի Ազսրբիական Ազգային Գրադարանում – Ազսրբիա (Arm. 13), և երեք՝ Վենետիկի Միսիթարեանների Միաբանության գրադարանում – Իտալիա (NN 11, 359, 1817).

3546/III ձեռագրի ցորս կոլոֆոնների (հավելագրերի) հեղինակը, ցուցաբերելով ասպվածավախ համեսպություն, չի անվանում իրեն և իր մասին խոսում է երրորդ դեմքով՝ «գրիչ», ընդորում պարվիրափուի մասին այսպետ գրված է հարակ և պարզ՝ երեսփոխսան, պարոն Սպետիան, Ղազարոսի որդի, այսինքն համայնքի առաջնորդ, համանախագահ: Ընդհանուր առնամբ, հավելագրերը հանդիսանում են որպես այդ ժամանակի ոճի կանոններին համապատասխանող յուրահափուկ գրական սրեղծագործություն: Գրիզը, անցնելով աշխարհանքի, պետք է լցված լիներ հնագանդությամբ և անծնական ոչնչության գիտակցությամբ: Ահա այդ կոլոֆոնները կամ հավելագրումները:

3546/III ձեռագրի խիչախական կոլոֆոնները

Yazdırılan sarnagan bilä birlängäylär yazucü bilä da aylılgaylar Teğri alnına mejî uşmaçığna, amen. T'vaganniy 1024 (26v)

«Թող միանանան զիր հանձնարարողը և ընթերցողը գրչի հետ միասին և թող Ասպծու մոփ (նրանք) հիշաբակվեն հավերժ դրախտում, ամեն: 1575 թիվ»:

Yazdırınan da sarnagan birlängäylär yazuci bilä da aŋj[al]gaylar Jisus K'risdoska eyäläri alarniŋ, amen, meji učmaχına, amen egiči (59r) «Թող միանան զիր հանձնարարողը և ընթերցողը գրչի հետ միասին և թող հիշաբակվեն Տեր Հիսուս Քրիստոսի կողմից, ամեն, հավերժ դրախտում, ամեն, ի սեր Ասպծու: 1575 թիվ»:

Ermeni t'vaganniy 1024-inä, latin t'vaganniy 1575-inä, frank ayina yulistä tügälländi bu saymosaran, Il'ax ulusuna, Ilov šähärinä. Xoltxasina pan Lazar oyluna pan Stepanos erespoχanga. Saylıx bilä mejärgäy. Amen (122r) «Ավարտված է այս Սաղմոսագիրը Լեհասբանում, 1204 թվականին հայկական թվարկության (համաձայն), 1575 թվականին լավինական թվարկության (համաձայն), Եվրոպական ոճով հովհաննական, ամեն: 1575 թիվ: Երեսփոխան, Ղազարոսի որդի, պարոն Սովետանի համար, իր խնդրանքով: Հավերժ առողջություն: Ամեն»:

Yazdırınan sarnagan bilä birlängäylär yazuci bla da aŋjlgaylar Tejri alnina meji učmaχına, amen. Tvagan 1029 (224r) «Թող միանանան զիր հանձնարարողը և կարդացողը գրչի հետ միասին և թող Ասպծու մոփ հիշաբակվեն հավերժ դրախտում, ամեն: 1580 թիվ»:

Arm. 13 ձեռագրի նույնանման կոլոֆոններում «գրչի, դպիրի» դերում արդեն հանդես է զայիս կրնկրելով անձնավորություն, որը օժգուած է հոգևոր ասփիճանով: Դա Լուսիք սարկավագն է: Սակայն և այսպես կազմողը իրեն չի անվանում որպես թարգմանիչ՝ հոչակելով իր հեղինակության մասին, այլ վերաբին անվանում է իրեն *yazuci*, գրիչ “դրիի”:

Arm. 13 ձեռագրի հայկական հավելագրերը.

Գրեցաւ ձիուամբ. անիմասի գրչիս լուսիկ սակաւարգիս: Երես անկեսալ աղաքեմ յիշել ի տը. և ած զանգ յիշէ: (14v)

Զանարժան գրիչս սորա զլուսիկ սարկաւագն. յիշեսցիք ի տը և ած զքեզ յիշէ: (62r)

Զանարժան գրիչս զլուսիկն աղաքեմ յիշել ի տը: (87r)

Զմեղապարտ և զանարժան գրիչս զլուսիկ սարկաւագն. աղաքեմ յիշել ի տը ած զքեզ յիշէ: (113r)

ՏՇ յու ողորմեա. զգրչիս գրօսն դու յիշեա, և թուղութի մեղաց շնորհեա, դասուցի դասս պատկեա. զլուսիկ անուն տիսմար յիշեա ձեռքս փոփ զիրս մնա, և մասրուն ի հոդ դառնա: և անուն ին յուրն մնա:

Թ-վ ոիթ: սակարուցավ: (94r)

Arm. 13 ձեռագրի դիմակիւն հավելագրերը

Yazdırınan sarnagan bilä birlängäylär yazuci bla da aŋjlgaylar Tejri alnina meji učmaχına, amen. Tvagan 1029 (21v) «Թող միա-

նանան գիր հանձնարարողը և ընթերցողը գրչի հետ միասին և թող Ասպծու մոդ հիշարակվեն հավերժ դրախտում, ամեն: 1580 թիվ»:

Yazılı Lusig sargawakni aῆgaysen, nečä sarnasaj, bir "Atamiz, ki köktäsen" bilä (58v) «Ամեն անգամ ընթերցելով, հիշի մեղսագործ Լուսիգ սակավարդին մեկ «Հայր Մեր»-ով»:

Men, Lusig sargawak, yazdäm, sarnagan yazuči bilä aῆlgay K'risdosnuj alnina (119v) «Գրի եմ արել ես, Լուսիգ սարկավագս, և թող հիշարակվի կարդացողը գրչի հետ միասին Քրիստոսի առաջ»:

Yazdırın sarnagan bilä yazuči bilä birlängäy, K'risdosnuj yarğu kününä aῆlgaylar bir yerdä (186v) «Թող միանանան կարդացողը գրչի հետ միասին և թող հիշարակվեն միասին Քրիստոսի առաջ Վերջին դապասփանի օրը»:

1581 թվականի N 359 Վենետիկի ձեռագրում, համոզվելով, հավանաբար, որ թարգմանության նոր խմբագրությունը, ընդհանուր առմամբ, հաջողակ է՝ Լուսիգ սարկավագը որոշում է վերջապես հայփարարել իր հեղինակության մասին, բայց ոչ ուղղակի, այլ համեստորեն զանգապվելով, որ թարգմանությունը փրկել է իրեն մեծ դժվարությամբ և, իբրև, դա այն է, ինչ նրա ուժի սահմաններում է:

Բառացիորեն.

Yalbarip xorlarmen sizdän, xardaşlar, ki nečä bu bitikni sarnasajız, aῆgaysız men yazılı Lusig sargawakni bir hajr mer bilä, da Krisdos sizni dä aῆgay kendiniј ekinči kelganinä, da boşatkay yazıklarıñızga, da arzani etkäy köktagi xanlığka meji mejilik amen (38v-39) «Աղաջում և խնդրում եմ ձեզ, եղբայրներ, այս գիրքը ընթերցելով, ամեն անգամ հիշեք ինձ, մեղսագործ Լուսիգ սակավարդին, մեկ «Հայր Մեր»-ով, և Քրիստոսը կիշեք Ձեզ իր երկրորդ գալուստի ժամին, և կների ձեզ ձեր մեղքերը, և երկնային արքայություն կարժանացնի ձեզ հավիրեանս հավիրենից, ամեն»:

köp xüyin bilä čiχardıx xırçcaž tilinä ermeni saymosnu, yamanlamajız, zerä xudrätimiz bunça edi, artıxın Krisdos tütgällägäy (124r) «Մեծ դժվարություններով մենք թարգմանել ենք խփախերեն լեզվով հայկական Սաղմոսագիրքը՝ չվագրաբանեք, քանի որ մեր ուժերը հերիք արեցին միայն այսքանի համար, իսկ մնացածը թող Քրիստոսը լրացնի»:

Զ.Դուրինսկան, համեմափելով հավելագրերը, ժամանակին ենթադրել է, որ գրյություն ունեին երկու «անհարական» խփախական թարգմանություն. «անանուն»՝ 1575 թվականի 3546/III ձեռագիրը և Լուսիգ սարգավագի՝ 1580 թվականի, Վիենայի Arm. 13-ը [Dubińska 1961: 212]: Սակայն, մենք հակված ենք եզրակացնելու, որ հետքագա մեկնակերպերի թարգմանիչն ու խմբագիրը եղել է մի անձ՝ Լուսիգը, որը 1580 թվականի մոդ, հասնելով նշանավոր հաջողությունների՝ հնագրագիրության, Ասպավածանչի, գրաքարի, իին երայերենի, հունարենի, լազիներենի, լեհերենի ուսումնասիրման և թարգմանության արվեստի

ոլորդներում և ստանալով այդ ժամանակ սարկավագի ոչ բարձր, բայց պարզավոր հոգևոր ասդիմանը:

Սաղմոսագրքի մեջ ներառված բազմակի սաղմոսները, աղոթքները, երգերը և հիմները, գոյություն ունեն նաև հայ-խփչախական աղոթագրերում: Շատ հաճախ գրիչները չեն սահմանափակվում բառացի պարզենավորմամբ, սակայն ջանում էին բարեկավել և ուղղել թարգմանությունը: Երբեմն, այդ ժամանակ, ի հայր էին զայս բոլորովին նոր թարգմանություներ: Ազագայում մենք ծրագրում ենք հրապարակել Սաղմոսագրքի այլ մեկնակերպերի տարբերակները, իսկ առանձին հայորով՝ բոլոր տարբերակներով արձանագրված աղոթագրքերի տեքստերը:

Սույն աշխարհության մեջ հրապարակվում են՝ 3546/III – Arm 13 ձեռագրերի հայ-խփչախական Սաղմոսագրքի երկու առավել վաղ մեկնակերպերը: Նրանք երկուսն էլ երկլեզզվանի են, այն ժամանակ երբ մնացած ցուցակները արդեն չեն պարունակում հայկական տեքստի բնօրինակը:

Երկու մեկնակերպերի հայկական մասերը տեքստի առումով իրարից չեն տարբերվում, եթե ուշադրություն չդարձնենք երկրորդ մեկնակերպի մեջ առկա ուղղագրական որոշ յուրահափկությունների, փոքրաթիվ կրծագումների և վանկաչափական նշագրումների վրա: Երկուսն էլ, համապատասխան տեղերում, պարունակում են՝ Հին Կրակարանի տարբեր գրքերից երգեր, աղոթքներ և հիմներ: Սակայն 1580 թվականի ձեռագիրը, նախորդի համեմագությամբ, ներառում է նաև N 151 սաղմոսը, Ազարիայի և երեք պարանիների աղոթքը, ինչպես նաև Նոր Կրակարանից որոշ տեքստեր, որոնք առաջին մեկնակերպում չկան: Ընդհանուր առմամբ, հայկական տեքստը նույնանման է Յ.Չոհրապետանի դավանական հանրագումարային տեքստի հետ:

Սույն աշխարհությունում հրապարակվող երրորդ նյութը՝ դա Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 2267 ձեռագրի Սաղմոսագրքի բառարանն է, որը գրվել է (սկսել է գրել) նույն Լուսիգ սարկավագը 1581 թվականի ապրիլի 12-ին, ինչի մասին վկայում են 43r էջի հայերեն և խփչախերեն գրառումները: Հափկանշական է, որ 1581 թվականով թվագրվում է և Վենետիկի N 359 ձեռագիրը:

Օգբագործված աղյուրները

I. Krakow, Czartorysky Museum, 3546/III. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by Anonym. Lviv, 1575.-258+2 unnumbered sheets (64^a and 91^a). Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

II. Vienna, Austrian National Library, Arm. 13. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by deacon Lussig. Lviv, 1580.- 2 unnum-

bered sheets+210 sheets (without end)+1 blank sheet,. Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

III. Yerevan, Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran), N 2267. Deacon Lussig Collection.— Lviv, 1581-1598.— 16x20,5cm. 189 sh. Language: Armenian and Qypchaq, Polish and Ukrainian glosses. Script: Armenian bolorgir, notregrir.

Ժողովածում ներառում է՝ հայկական բառերի պարադիգմաներ, առավելապես բայեր, ձևույթաբար խփչախերեն բարզմանությամբ (Էջեր 30r-42v), Սաղմոսագրին կից հայ-խփչախերեն բառարանը (Էջեր 43r-52v), նորածին Հիսուսին՝ իմաստունների և հովիվների պաշտամունքի մասին Ավելարանի հարգածը (Էջեր 112r-112v), հոդված Ավելարանի մասին (Էջեր 113r-113v), Երգ Քրիստոսի հարության մասին (Էջեր 129r-131v), վարդապետ Վանագանի խրապը՝ երեկոյան ժամասացության արթնության, պասի և թաթախման մասին (Էջ131r), երկարակեցության բալասանի դեղագիրը (Էջ130r):

Հավելագրումներ հայ-խփչախերեն բառարանից՝

Պարմութի հայի և խլքչախի լեզուի. մեկնեալ՝ լուսիկ (43r):

Թշ: ոլ: ապրիլ Շք. Չեռամք լուսիկ սարկաւագի. իօլու աշրու լուսիկ. *dijakonius armenius* (43r):

Հայրնենք նաև Վենեփիկի N359 ձեռագրի մասին այն սակավ գեղեկությունները, որոնք մեր դրամադրության վակ են:

Գրագրության յուրահավեկությունները

Հայկական գիրը ՈՒկրաինայի հայերի կողմից օգբագործվում էր իր արևմտյան դարբերակով: Անվետապ կարդալու համար, առաջարկում ենք օգբագործել սպորե դրված դրանսլիփերացիայի և դրամադրության աղյուսակի օգնությամբ:

Հայ-խփչախերեն լեզվի պարմա-համեմարտական ուսումնասիրության ընթացքում, մենք վաղուց համոզվեցինք, որ խփչախերեն դեքստերը կարդալու համար ավանդական հայագիրական դրանսլիփերացիան, ինչպես նաև վերջինիս վրա հիմնված դրամադրությունների դարբերով փոխզիջումային դրանսլիփերացիան, քիչ օգուտ է դալիս, քանի որ այն ոչ թե միայն չի բացում խփչախերենի ձայնավոր համակարգի յուրահավեկությունը, այլ նաև էապես սևագծում է բաղաձայն համակարգի առանձնահավեկությունները:

Հայ-խփչախական գրաֆիկայի և հնչյունակազմության միջ և հարաբերակցությունը, մանրամասնորեն ուսումնասիրված է Ա.Գարկավեցի նախորդ աշխագություններում [Գարկավեց 1987; 1988 և այլն], որոնցից մենք և առաջարկում ենք օգուտ քաղել մեր երախսրապարզ ենթերցողներին: ՈՒստի, այս աշխագության մեջ, խփչախական դեքստերը մենք դալիս ենք սկզբնական հայկական գրաֆիկայով և թյուրքագիրական դրամադրությամբ, ճշգելով, ըստ անհրաժեշտության, նախորդ ընթերցումները:

Հայերեն, հազվադեպ դեպքերում, խփախսերեն գրեսպում, օգբագործվում են հեփևալ բնորոշ հայկական կրճադրումները:

Շնորհակալական խոսք

Սույն հրաժարակությունը հնարավոր եղավ իրականացնել մի շարք կրոնական, գիրական, հասարակական կազմակերպությունների ինչպես նաև դիվանագիրական ներկայացուցությունների (հավաքարմագրված ինչպես Ղազախսպանի Հանրապետությունում, այնպես էլ այլ երկրներում) և առանձին անհագների սիրալիր օգնության և աջակցության շնորհիվ:

Նախ և առաջ հեղինակները հայքնում են իրենց երախսպագիրությունը դր. Ռուզան Գագիկի Սարգսյանին որակյալ, ծավալուն և ծանր աշխատանքի համար՝ հայերեն գրաբարյան գերազանց շարվածքը իրականացնելու և Լուսիկ Սարկավագի երկու ձեռագրերի մեկնակերպերի նախնական համեմապումը անցկացնելու համար:

Հնարավոր չէ շնորհակալական անկեղծ խոսքեր չիդել՝ Հ.Վահան Վարդ. Օհանեանին – Միսիթարյան Միաբանության Ընդհանուր Քարտուղար (Վենետիկ, Մայր Եկեղեցի, Սուրբ Ղազար), Հ.Վահան Վարդ. Հովհակիմեանին – Վիենայի Միսիթարյան Միաբանության Մագիստրարանապետ, Մոնս. Ներսես Տեր-Ներսեսյանին – Հայաստանում Միսիթարյան Միաբանության ներկայացուցության ղեկավար (Գյումրի), փկն Վիոլետ Ալեքսանյանին – ՄԱԳԱՏ-ի աշխատակից (Վիենա), որոնք անգնահատելի օգնություն ցուցաբերեցին Լուսիկ Սարկավագի Սազմոսագրքի ձեռագրերի փրամադրման և ձեռք բերման գործում: Հեղինակները շնորհակալություն են հայքնում Նրանց Գերազանցություններ՝

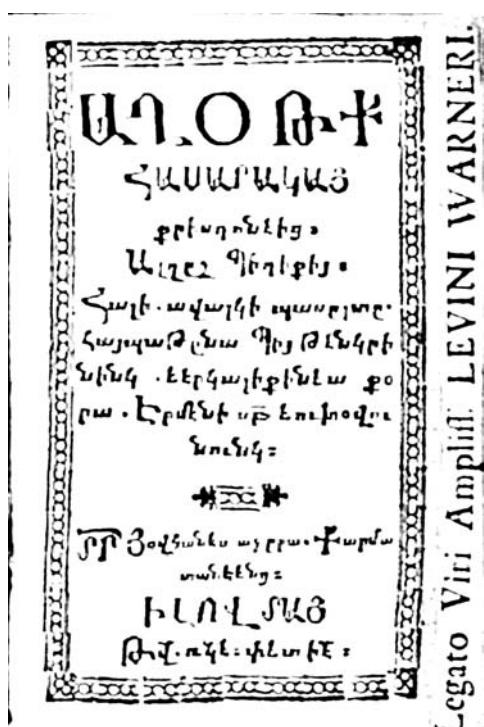
Առաքելական Նունցիոս Մարիան Օլեսին, Ավստրիայի Արքակարգ և Լիազոր դեսպան փկն Հայեմարի Գյուրերին, Իգուալիայի Հանրապետության Արքակարգ և Լիազոր դեսպան Ֆարրիցիո Պիաջեզիին, Ֆրանսիայի Հանրապետության Արքակարգ և Լիազոր դեսպան Սերժ Սմեսովին, ԵԱՀԿ Կենտրոնի Արքակարգ և Լիազոր դեսպան Հերբերտ Զալբերին,

Ռումինիայի Գործերի Ժամանակավոր Հավաքարմագրար Մարին Սպենտեսկուին, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Ներկայացուցիչ պրն Խորխե Սեկվեյրային,

ինչպես նաև Միջազգային հետազոտությունների և փոխանակման Կոմիտեին(IREX- ԱՄՆ), Ավստրիայի Ազգային Գրադարանին (Վիենա), և առանձին անձանց՝ Մոնս. Վարդան Բողոսյանին – Միսիթարյան Միաբանության ներկայացուցիչ Լավիանական Ամերիկայում, Հանս վան դեռ Վելդեին-Լեյդենի Հմալսարանի արևելյան ձեռագրերի բաժանմունքի տնօրեն (Նիդերլանդներ), Զեկ Սկիլենին և Սերգեյ Կարպովին – ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մասնագետներ, Պետքեր Շփիկին – «White and Case Limited Liability Partnership» – ընկերության ավագ իրավաբան,

Պերճ Զամշյանին-Մխիթարյան Միաբանության վեբ-մաստերին,
Մարիա Գուպովսկային, Անապողի Կորելյակին, Վոլոդիմիր Մոկրուն,
Բոգդան Բոբերսկուն, Զիգմոնդ Վերահանովիչին, Էղվարդ Տոհյա-
ռուկուն (Լեհասփան), Լյուբով Գիսցովային, Նափալյա Յակովենկոյին,
Յառոսլավ Դաշկեվիչին (Ուկրաինա), Պրոֆ. Վարդան Գրիգորյանին և
Գյաննե Պինգիլյանին (Հայասփան).

և բոլոր այն հիմնարկներին և ձեռնարկությունների, որոնք իրենց
լուսան են ներդրել այս գրքի պարբասպմանն իրադարակման գործում:

*The title page of the Qypchaq
Prayer book, printed in
Armenian script by Jovhannes
Karmadaneenc in Lviv, 1618.*

Armenian abbreviations

Армянские сокращения

<u>ած</u>	Աստուած	<u>իլի</u>	Իսրայելի
<u>ալ</u>	Աստուծով	<u>իրց</u>	իրեանց
<u>ահեալ</u>	օրէնեալ	<u>Հպղ</u>	Հանապարհ
<u>ահեայես</u>	օրէնեայես	<u>ձպշ</u>	Ճանապարհ
<u>ահեցէք</u>	օրէնեցէք	<u>ձպհք</u>	Ճանապարհք
<u>ահեցից</u>	օրէնեցից	<u>մանկուե</u>	մանկութեան
<u>ահեն</u>	օրէնեն	<u>յահութի</u>	յօրհութին
<u>ահուե</u>	օրէնութեանն	<u>յամ'</u>	յամենայն
<u>ահութ</u>	օրէնութեանը	<u>յամի</u>	յամենայնի
<u>ահութե</u>	օրէնութեանն	<u>յայ</u>	յլատուծոյ
<u>ահութին</u>	օրէնութինն	<u>յել</u>	յերուսաղէմ
<u>ամ'</u>	ամենայն	<u>յիշէլէ</u>	յիսրայելի
<u>ամոք</u>	ամենեքեանն	<u>յիլի</u>	յիսրայելի
<u>ամի</u>	ամենայնի	<u>յւս</u>	յափտեանս
<u>ամին</u>	ամենեքեանն	<u>յւտ</u>	յափտեան
<u>արդարուե</u>	արդարութեանն	<u>յւտս</u>	յափտեանս
<u>ամ' արշտուե</u>	ամ' արշտութեանն	<u>յւտն</u>	յափտեանս
<u>այ</u>	աստուծոյ	<u>յւց</u>	յափտեանց
<u>զմ'</u>	ազում'	<u>նմ'</u>	նմա
<u>ԵԷՄԷ</u>	Երուսաղէմէ	<u>նենգու</u>	նենգութեամ
<u>զահութի</u>	զօրհութինն	<u>նոց</u>	նոցա
<u>զամ'</u>	զամենայն	<u>նոք</u>	նոքա
<u>զ արութի</u>	զ արութինն	<u>նս</u>	նոսա
<u>զէմ'</u>	զԵրուսաղէմ	<u>նր</u>	նորա
<u>զճակն</u>	զճանապարհո	<u>նց</u>	նոցա
<u>զժդիրն</u>	զժագաւառոնն	<u>նք</u>	նոքա
<u>զիէլ</u>	զԻսրայէլ	<u>նմէ</u>	նմանէ
<u>զս ս</u>	զսուր ս	<u>ուզ</u>	որպես
<u>զս ն</u>	զսուր ն	<u>ուե</u>	ութեան
<u>զար</u>	զՏէր	<u>ուի</u>	ութին
<u>զնս</u>	զնոսա	<u>ու</u>	ութեամ
<u>Էմ'</u>	Երուսաղէմ'	<u>ո</u>	սուր
<u>Էմի</u>	Երուսաղէմի	<u>ո ք</u>	սուր ք
<u>ըս</u>	ըստ	<u>ո ս</u>	սուր ս
<u>թդրք</u>	թագաւառք	<u>վս</u>	վասն
<u>թեց</u>	թեանց	<u>վր</u>	վերայ
<u>թի</u>	թինն	<u>վրկացու</u>	վերակացու
<u>թիս</u>	թինս	<u>տէ</u>	Տեառնէ
<u>թլք</u>	թինք	<u>տն</u>	Տեառն, Տեառնդ
<u>թէ</u>	թեամբ	<u>տր</u>	Տեր
<u>թդր</u>	թագաւառը	<u>քաշ</u>	քահանայ
<u>թէ</u>	թեանն	<u>ՔԱ</u>	Քրիստոս
<u>իէլ</u>	Իսրայէլ	<u>քս</u>	Քրիստոս

Transliteration, transcription and digital value of the Armenian characters in Armeno-Qypchaq monuments

Транслитерация, транскрипция и цифровое значение армянских букв в армяно-кыпчакских памятниках

Ա ա	aib	a, ä, â	айб	a, ә, я	1
Բ բ	pen	p	пен	п	2
Գ գ	kim	k	ким	к	3
Դ դ	ta	t	та	т	4
Ե յ	yech	e, y-	йечь	е, й-	5
Զ զ	za	z	за	з	6
Է է	e	ē	э	е	7
Ը ը	ət	ī (ə)	ыт	ы	8
Թ թ	to	t'	то	т	9
Ժ ժ	zhe	ž	же	ж	10
Ի ի	ini	i	ини	і	20
Լ լ	lyun	l	люн	л	30
Խ խ	khe	χ	хе	х	40
Ծ ծ	dza	ձ	дза	дз	50
Կ կ	gyun	g	гюн	г	60
Հ հ	ho	h	го	հ	70
Չ չ	tsa	c	ца	ц	80
Ղ ղ	ghad	γ	гад	ғ	90
Ճ ճ	dzhe	ձ	дже	ж	100
Մ մ	men	m	мен	м	200
Յ յ	hi	j	ни	й, -	300
Ն ն	nu	n	ну	н	400
Շ շ	sha	š	ша	ш	500
Ո օ	wo	o, ö	уо	օ, ө	600
Չ չ	cha	č	ча	ч	700
Պ պ	be	b	бе	б	800
Ջ ջ	dche	č	дче	ч	900
Ր ր	ra	r̄	ра	р	1000
Ս ս	se	s	се	с	2000
Վ վ	vev	v	вев	в	3000
Տ տ	dyun	d	дюн	д	4000
Ր ր	re	r	ре	р	5000
Ց ց	tso	ç	цо	ц	6000
Ւ ւ	hyun	w	хюн	ү, ў, в	7000
Փ փ	pyur	p'	пюр	п	8000
Ք ք	ke	k'	ке	к'	9000
Օ օ	o	օ, ö	о	օ, ө	
Ֆ ֆ	fe	f	фе	ф	

Transliteration and transcription of the Armenian character combinations

Транслитерация и транскрипция армянских буквосочетаний

<i>աւ</i>	aw, o	այ, ավ
<i>եա</i>	ya, (y)ä, â, 'a	յա, (յ)ә, 'ա, յ
<i>եէ</i>	yē, 'ē	յե, 'ե
<i>եւ/և</i>	yew	յев
<i>եօ</i>	yo, yö	յօ, յօ
<i>իւ=իվ</i>	iv	իվ
<i>իւ=իու</i>	yu, yü, ü	յու, յü, ү
<i>եւ=իւ</i>	yu, yü, ü	յու, յü, ү
<i>նկ</i>	nk, ն	նկ, հ
<i>նկ</i>	ng, ն	նց, հ
<i>նք</i>	nk', ն	նկ, հ
<i>ու</i>	u, ü	յ, Ү

ACKNOWLEDGEMENTS

The given publication was not possible without the kind help and assistance of a lot of religious, scientific, public organizations, diplomatic representations and separate persons.

First of all, the authors express deep gratitude to Dr. Ruzan G. Sarkissian – for qualified, volumetric and heavy work on a set of the Armenian text on Grabar (Old Armenian) and primary verification of the texts of the manuscripts of two versions of Psalter of Lussig the sarkavag.

We say our sincere thankful words and appreciation to:

Father Vahan Vardapet Ohanean – General Secretary of the Mekhitarists Congregation (Venice, Main Church, St. Lazarus),

Father Vahan Vardapet Hovakimean – Director of the Mekhitarists Congregation Library in Venice,

Monsignor Nerses Ter-Nersesian – Head of Representation of the Mekhitarists Congregation in Armenia (Giumri),

Mrs. Violet Alexanian – Employee of headquarters of MAGATE in Vienna,

*The International Research and Exchanges Board (IREX, USA),
who have rendered the invaluable help on granting and purchase
copies of the deacon Lussig's manuscripts.*

*The authors will not forget kind assistance and thank for the ren-
dered help in purchasing copies of some Armeno-Kypchak manuscripts
of Their Excellencies*

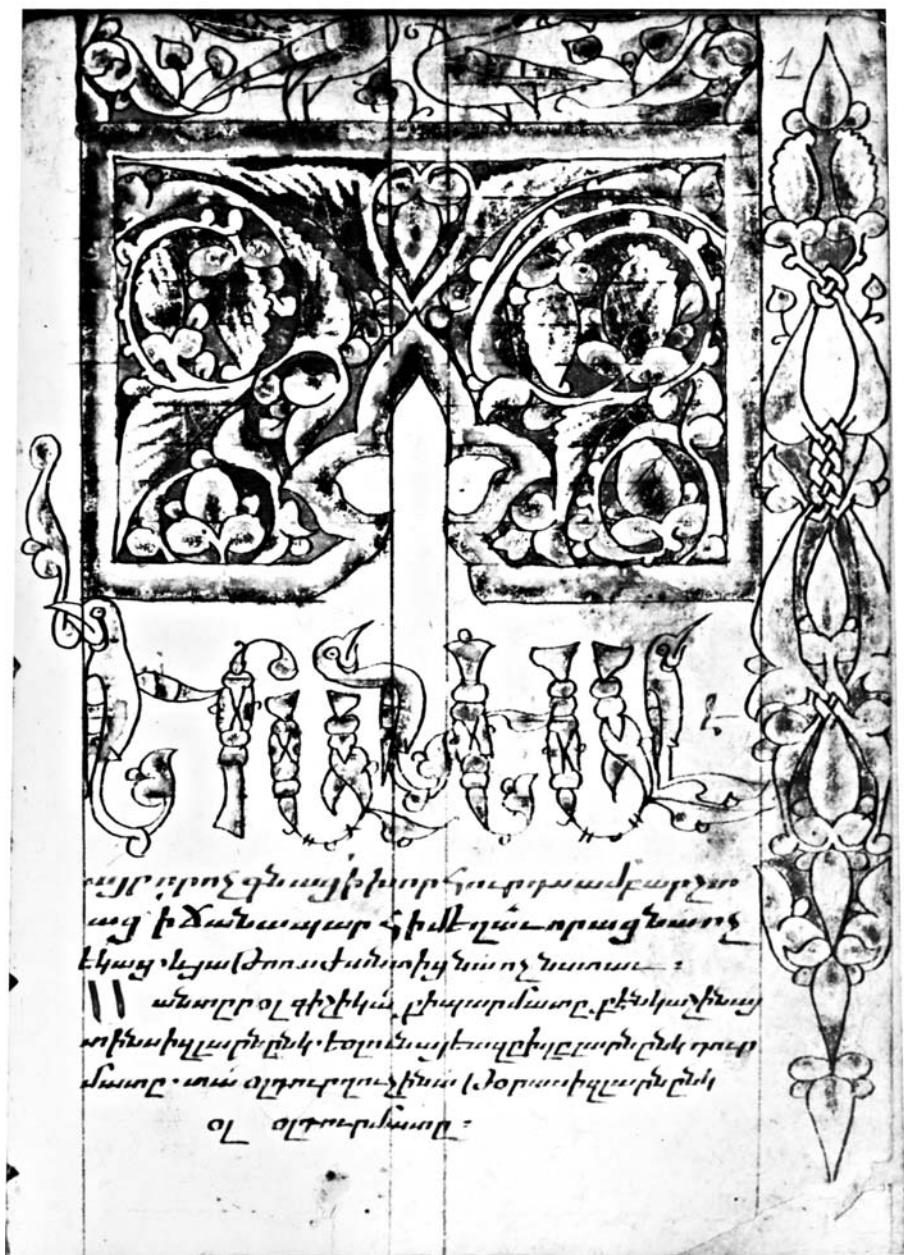
Nuncio of Vatican – H.E. Apostolic Marian Oles,

*Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Austria Mrs.
Heidemaria Gurer,*

*Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Italian
Republic Mr. Fabricio Piagesi,*

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the French

*Republic Mr. Serge Smesow,
Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of OSCE
Mr. Herbert Salber,
Charge d'Affare of Romania Mr. Marin Stenescu,
The representative of UNESCO Mr. Jorge Sequeira,
And also
Austrian National Library (Vienna), France National Library (Paris), Leiden University Library (Netherlands), Mekhitarists Congregation Libraries in Venice and Vienna,
And separate persons
Mons. Vartan Boghossian – representative of Mekhitarists in Latin America,
Hans van der Velde – Director of Department of Eastern Manuscripts of the Leiden University (Netherlands),
Jack Skillen and Sergey Karpov – experts of UNESCO,
Peter Sztyk – Lawyer of the company "White and Case Limited Liability Partnership",
Berdj Djambjian – WEB-Master of the Congregation of Mekhitarists in Vienna,
Maria Gutowska, Anatoly Kobeliak, Wolodymyr Mokry, Bohdan Bobersky, Zygmunt Abramowicz, Edward Tryjarsky (Poland),
Liubov Ghilstsova, Natalia Yakovenko, Yaroslav Dashkevych (Ukraine)
Vartan Grigorian, Gayane Pingirian (Armenia).
And
All companies and organizations which have brought in the edition of this book.*

Krakow, Czartorysky Museum, 3546/III: 1r.

Vienna, Austrian National Library, Arm. 13: 1r.

Բ

տառանա հայպաթ մնէ
մնկել եք Ա մնս
Պուպար ըսնը աղ լըմոան
տա Եռորաքըմոան մնիմ
խապու լ կօր պիյի մնիմ յն
ք տա թ նկրի մնկել եք
դան աւալ Եառ լ ըզա մանա
եսա ի բար կա տա եղ արդա
նի ս նին խան լ ըսրնա մնի
զ օղուրու չի լ աթք մ պիլա տա
ք է չի շ լ արթմ պիլա տա եռ
գու խո պ ակ ի լ արթմ պիլա տա
ս պար չա ք ես դան լ ի ք պիլա յ
տա ս ան ա հայ պաթ ա դ ա ն
պիլա յ տա ա ր ի ճ ա ն պ ի լ ա յ
Ք ի լ է

Դ ո ղ ր ո ։ Խ ն ա ն կ ա ն ։ չ ն դ ա յ

Ս ա ր ն ա ո ւ չ կ ա ն

Պ ի յ ի մ կ տ ա խ ու դ ի ս ա ր ու չ ի
մ ը պ ի կ ի մ յ ն ք ն ։ խ ա լ տ ը ը
տ ը պ ի կ ա ս ր ի ս ա կ ։ ս բ
Ե ռ ո ւ օ վ ։ մ ս տ ա ք ե ն ս տ ի ն ի ն
ք ի ն է դ ո ւ ր լ ո ւ ։ հ ա ր զ ա մ ա ն
ա լ լ ը շ ե ղ ք ա յ պ ի զ ։ տ ա Պ ի յ
թ ե ն կ ր ի կ ա ։ խ ո ւ ր պ ա ն ը մ կ
ն ը ս ո ւ ն կ ա յ պ ի զ ։ մ ա թ ե ո ս ։
ա ւ ե տ ա ր ա ն ի չ ք ա ։ ք օ ր ա ։
Հ ա ր զ ա մ ա ն ս ա լ ը շ ե ղ ի ն ը պ
տ ա ա հ ը ր լ ա ն մ ա ն ը լ հ է մ օ կ
կ ա ե ր տ ա տ ա ։ Պ ա ր չ ա ն է
մ ա յ ն է տ ա խ ո ւ ր ա ն ը պ ի ն ա մ
Ք

Հ ա լ ի տ ա հ ա ր զ ա խ ո դ մ ն
կ ի մ ն կ ի լ ի ք ա մ ն ս
Ա ղ ը ն ա Պ ի յ թ ե ն կ ր ի ն ի ն
պ ա շ շ ա ն ո ւ ը ։ տ ա հ ա յ պ ա թ ը
ն ա ա ն ը ն դ ո ւ կ ա ն լ ա ն ո ւ ը ։
խ ա յ ս ի ք ի պ օ լ ո ւ ն հ ա յ պ ա թ
ա ր ի ն է ր ո ր դ ո ւ մ ի կ ա մ ն կ ի
մ ն կ ի լ ի ք ։ ա մ ն ։

* * *

Կ ա շ մ ե ց ա ւ ։ Լ ո վ ։ ի կ ա պ
մ ա ր ա ն ը ։ յ ի ։ Յ ո վ ի ա ն է ս ի ն
ք ա ր մ ա ս ա ն ն ։ ն յ ։ թ լ ո կ ի ։
մ ա ր տ ի ։

Leiden University Library.
The Prayer book, printed in Lviv, 1618. Pages 2, 3, 167, 168.